

Warunki naturalne i krainy historyczne

Mezopotamia, czyli Międzyrzecze od greckiego *meso-potamios* - "(kraj) między rzekami", to nizinny w większości obszar w dorzeczu Eufratu i Tygrysu. Od północy i wschodu naturalne granice Mezopotamii stanowiły pasma górskie Taurusu Armeńskiego i Zagrosu. Na południu dochodziła ona do Zatoki Perskiej, przy czym linia brzegowa od III tysiąclecia p.n.e. do dnia dzisiejszego znacznie się przesunęła z powodu powiększenia się delty. Dość powiedzieć, że w czasach Sumerów obie rzeki, chociaż płynące obok siebie, miały osobne ujścia, a położone obecnie około 250 km od wybrzeża Ur było miastem portowym. Zachodnią granicę Mezopotamii wyznaczał Eufrat, chociaż zwłaszcza dla jego środkowego i dolnego biegu obszary na przeciwległym brzegu aż po granice pustyni i półpustyni pozostawały związane z jej terenami. Na tak szeroko pojmowaną Mezopotamię składały się trzy krainy geograficzne, znacznie różniące się między sobą ukształtowaniem terenu i warunkami klimatycznymi.

Północną i północno-wschodnią część, leżącą na północ i wschód od Tygrysu, stanowiło dość wąskie pasmo mocno pofałdowanych wyżyn i przedgórz Zagrosu oraz Taurusu Armeńskiego, z niewielkim tylko obszarem nizinnym wokół gór Dżebel Hamrin, na południe od Dolnego Zabru, ciągnące się od górnego biegu Tygrysu (włącznie z rejonem gór Tur Abdin na przeciwległym brzegu rzeki) lekko wygiętym łukiem aż po środkowy bieg rzeki Dijali. Cały ten obszar, odpowiadający mniej więcej środkowej części Kurdystanu, miał dość chłodny klimat i największą dla całej Mezopotamii ilość opadów atmosferycznych, które w dużym stopniu zaspokajały potrzeby miejscowego rolnictwa.

Największa część Mezopotamii, jej północne i środkowe obszary, to bardzo urozmaicony, od północy pofałdowany i wyżynny, stopniowo przechodzący ku południowi w coraz bardziej równinny i nizinny rejon arabskiej Dżeziry, stepu, w którym jedynym źródłem wody poza szeroko rozbudowanym dorzeczem Chaburu są rzeki okresowe z największą Wadi Tartar. Ze względu na niewielkie opady atmosferyczne, koncentrujące się w dolinach rzek rolnictwo uzależnione było w dużym stopniu od irygacji. Dżezira natomiast jako doskonały obszar dla intensywnego pasterstwa nomadycznego stanowiła zawsze atrakcyjną siedzibę dla wszystkich ludów koczowniczych i półkoczowniczych, napływających do Mezopotamii.

Wreszcie południowe obszary Mezopotamii tworzyły rozległą, całkowicie płaską dolinę aluwialną Eufratu, Tygrysu i częściowo Dijali, poprzecinaną licznymi odnogami i starorzeczami. W części wschodniej i nad samą Zatoką Perską liczne jeziora, zalewy i bagna porośnięte trzciną i niewielkimi gajami palmowymi składały się na specyficzny krajobraz delty wielkich rzek. Ryby od dawna były stałym składnikiem pożywienia mieszkańców tych terenów, trzcina i glina zaś służyły za najpowszechniejsze materiały budowlane.

Od południowego wschodu graniczył z Mezopotamią Elam, który dzielił się na dwie krainy, Suzjanę i Elam właściwy, zwany przez Sumerów "Elamem górzystym". Suzjana bezpośrednio sąsiadująca z Mezopotamią południową w części północnej wyżynna i sięgająca Zagrosu, na południu przechodziła w podobną do mezopotamskiej nizinę aluwialną. Dwie rzeki, Kercha i Karun stanowiły o jej systemie wodnym. Dziś tereny Suzjany tworzą część irańskiej prowincji Chuzestan. Elam właściwy, przez wiele dziesięcioleci utożsamiany z Suzjaną i jej górskimi okolicami, w rzeczywistości obejmuje rozległe obszary południowo-zachodniego Iranu. Wraz z pasmami Zagrosu ciągnie się on daleko na południowy wschód sięgając krańców wybrzeży Zatoki Perskiej oraz irańskiej prowincji Fars. Klimat Elamu był znacznie surowszy od klimatu Suzjany i Mezopotamii, a opady atmosferyczne są tu prawie trzykrotnie obfitsze.

Uświadomienie sobie odmienności warunków klimatycznych i ukształtowania terenu poszczególnych obszarów Mezopotamii i Elamu pozwala lepiej zrozumieć różnice w ich rozwoju ekonomicznym i społecznym, które pomimo jedności kulturowej całego tego rejonu można zaobserwować zwłaszcza w epokach wcześniejszych. One też wpłynęły na ukształtowanie się z biegiem czasu wielu odrębnych krain historycznych. Ich nazwy na przestrzeni tysiącleci dość często zmieniały się wskutek migracji ludnościowych bądź innych przełomowych wydarzeń historycznych i błędem byłoby np. posługiwanie się dla III tysiąclecia p.n.e. nazwami właściwymi dla geografii historycznej epok późniejszych bez względu na to, w jakim stopniu są one rozpowszechnione w potocznym nazewnictwie tych obszarów.

Należy zatem wymienić dla Mezopotamii następujące krainy historyczne: Sumer, Akad, Babilonię, Asyrię, Mitanni i Chaldeę. Cały obszar Mezopotamii południowej od początku epoki historycznej aż do panowania Sargona Akadyjskiego tworzył krainę zwaną od dominującego wówczas ludu Sumerem. Przez pozostałą część III tysiąclecia p.n.e. region ten określano jako Sumero-Akad lub Sumer i Akad, dla podkreślenia dualizmu etnicznego i językowego, przy czym Akadem nazywano północną część Sumeru z okresu poprzedniego. Od najazdu Amorytów (początek II tysiąclecia p.n.e.), względnie od momentu powstania państwa Hammurabiego, który w połowie XVIII w. p.n.e. uczynił Babilon stolicą całego Sumero-Akadu, kraj ten aż po epokę hellenistyczną nazywano najczęściej Babilonią, chociaż miejscowe źródła odnoszą raczej tę nazwę do samego miasta lub państwa zachowując termin Sumero-Akad dla określenia krainy. W I połowie I tysiąclecia p.n.e., po osiedleniu się plemion chaldejskich w południowej części Babilonii nazywano ją Chaldeą (Kaldu). W tekście pojawiają się też dwa inne określenia odnoszące się do południowej Mezopotamii - Karduniasz, nazwa Babilonii w czasach kasyckich (II połowa II tysiąclecia p.n.e.) oraz Kraj Nadmorski jako czasowe określenie południowej części Babilonii w II tysiącleciu p.n.e.

W początkach II tysiąclecia p.n.e. na terenach północno-wschodniej Mezopotamii, w widłach

Tygrysu i Górnego Zabru ukształtowała się Asyria, której rdzenne ziemie rozciągały się również nieco dalej w dół Tygrysu, aż do ujścia Dolnego Zabru. Babilonia i Asyria, pomimo częstej wrogości i nieco odmiennego składu etnicznego ludności, należały do jednego kręgu kulturowego i językowego sumeroakadyjskiej cywilizacji Mezopotamii współtworząc ją i wzajemnie na siebie oddziałując. Pod ich przemożnym wpływem pozostawała cała geograficzna Mezopotamia, a zwłaszcza nie wymienione dotychczas tereny północne nad środkowym i górnym Eufratem i Chaburem, chociaż powstałe tu w połowie II tysiąclecia p.n.e. huryckie państwo Mitanni reprezentowało w równym stopniu tradycje mezopotamskie jak i rodzime, huryckie.

Niezaprzeczalnie mezopotamski, a w sensie kulturowym "babiloński" charakter miały natomiast państewka znad środkowego biegu Eufratu, wśród których najdłuższą historią chlubiło się Mari (dzisiejsze Tell Hariri), przez blisko 1000 lat najpotężniejsza metropolia tego obszaru. Tereny te określano w zależności od okresu historycznego różnymi nazwami, jednak żadna z nich nie związała się z nimi na stałe. W niniejszym opracowaniu będą często nazywane opisowo rejonem środkowego Eufratu. Podobnie będzie z rejonem Dijali, równie starą i odgrywającą ogromną rolę w historii Mezopotamii krainą w widłach Dijali i Tygrysu, należącą od początku III tysiąclecia p.n.e. do sumero-akadyjskiego kręgu cywilizacyjnego. Pomimo istnienia tu jednego dominującego ośrodka politycznego, Esznunny, w źródłach mezopotamskich nie utrzymała się jednolita nazwa tych ziem jako krainy historycznej. Takie określenia jak Warum bądź Tuplijasz występowały tylko sporadycznie.

Dużo prościej można podzielić na krainy historyczne obszar Elamu. Zasadniczo pokrywał się on z Suzjaną i Elamem właściwym. Należy jednak pamiętać, iż w ciągu kilkutysiącletniej historii tych ziem również tu występowała wiele państewek, księstw i potężnych królestw, których władcy wywodzili się często z rejonów ościennych, nadających swą nazwę poszczególnym częściom Elamu. W kontekście Elamu, jego części lub okolic występować będą zatem takie nazwy jak Awan, Anszan, Szimaszki czy Marchaszi.

Źródła pisane

Pod względem stanu zachowania źródeł Mezopotamia wydaje się najbardziej uprzywilejowanym rejonem nie tylko starożytnego Bliskiego Wschodu, ale całego świata starożytnego nie wyłączając [Grecji](#) i Rzymu. Zawdzięczamy to używanemu przez ludy posługujące się pismem klinowym materiałowi pisarskiemu - glinie. Tabliczki gliniane - nawet nie wypalane, a jedynie suszone w słońcu - w odpowiednio suchych i osłoniętych od czynników atmosferycznych miejscach przetrwały całe tysiąclecia i w tym sensie nie mają sobie równych wśród stosowanych przez inne kręgi kulturowe materiałów piśmiennych - papirusu, pergaminu,

drewna, skóry czy tym bardziej papieru. Zaowocowało to nie tylko zachowaniem się dużej liczby źródeł, ale też wpłynęło w zasadniczy sposób na ich wzajemne proporcje.

Najbardziej charakterystyczną cechą mezopotamskiego materiału źródłowego jest przetrwanie setek tysięcy dokumentów z "życia codziennego" czyli różnego rodzaju tekstów gospodarczych, administracyjnych, umów handlowych, kontraktów, spisów, raportów, aktów małżeństwa, adopcji, dokumentów sądowych, a nawet tekstów szkolnych, listów prywatnych itp. Możemy zatem poznać autentyczne życie Sumerów, Babilończyków i Asyryjczyków, a nie w takiej formie, w jakiej oni lub ich następcy mogliby nam je przekazać. Z wyjątkiem niektórych zbiorów papiirusowych dla [Egiptu](#) hellenistycznego i rzymskiego tego rodzaju teksty przetrwały do naszych czasów w relatywnie niewielkiej liczbie i zazwyczaj było to wynikiem świadomej działalności potomnych (np. wielokrotne przepisywanie). Zawsze istnieje zatem niebezpieczeństwo ingerencji w stan zachowania zbioru wyjściowego, selekcji i zniekształcenia tekstu.

Tymczasem dokumenty z "życia codziennego" z Mezopotamii, Elamu, Syrii przetrwały w swych oryginalnych wersjach i poza nielicznymi wyjątkami trudno zakładać, iż zawartość archiwów była w jakiś stopniu poddawana selekcji, co najwyżej likwidowano dokumenty bezwartościowe lub zdezaktualizowane. Jednak nawet wtedy można je było często odnaleźć na wysypiskach śmieci z danej epoki. Drugim powodem tak wspaniałego stanu zachowania tego rodzaju źródeł jest popadnięcie w zapomnienie prastarych państw Mezopotamii, porzucenie dawnych miast, które opuszczone jeszcze w starożytności stały się wkrótce po-krytymi kurzem, piaskiem i gliną sztucznymi wzgórzami, zwanymi po arabsku tellami. Uchroniło to wiele całych archiwów przed rozproszeniem lub zniszczeniem, a teille Mezopotamii do dnia dzisiejszego stanowią potencjalne kopalnie nowych tekstów.

Jedynym warunkiem dostępności tych źródeł jest stan zaawansowania prac wykopaliskowych i - co może się wydawać paradoksalne - stan publikacji już odkrytych tekstów, które niejednokrotnie zalegają całymi tysiącami w muzealnych magazynach i od ubiegłego wieku nawet nie zostały zinwentaryzowane. Pomimo tego do dnia dzisiejszego opublikowane zostały setki tysięcy mezopotamskich dokumentów z "życia codziennego" i to właśnie one są podstawą badań nad dziejami krajów nad Eufratem i Tygrysem. Badania te mają szansę być pełniejsze, dokładniejsze i mniej narażone na zniekształcenia przez źródła o charakterze propagandowym i oficjalnym, z założenia niejako przeznaczane "dla potomności". Są także wśród nich całe zbiory tekstów niezwykle cennych z historycznego punktu widzenia, np. te dotyczące "życia codziennego" władców i ich najbliższych współpracowników. W zachowanych archiwach pałacowych w Mari, Aszur i wielu innych stolicach odnajdujemy nie tylko teksty administracyjne, lecz także zbiory kancelarii królewskich z traktatami międzynarodowymi, korespondencją między władcami oraz najbardziej sekretne raporty ambasadorów, szpiegów i wywiadowców.

Ważnym uzupełnieniem wymienionych zbiorów są wszelkie źródła o charakterze ściśle historycznym lub chronologicznym. Chociaż mieszkańcy Mezopotamii nie odczuwali potrzeby spisywania swych dziejów w antycznym i współczesnym rozumieniu pojęcia historii, to jednak powstało tu wiele tekstów o szerszym przeznaczeniu niż tylko przekazanie informacji o osiągnięciach danego władcy lub dynastii. Rozwinięta tradycja obejmowania przez każdego kolejnego króla władzy pochodzącej od bogów oraz zwykłe potrzeby liczenia czasu nakazywały spisywanie list panujących, zaopatrzonych często w elementarną wiedzę o wydarzeniach.

Generalnie mezopotamskie źródła o charakterze ściśle historycznym lub historyczno-chronologicznym podzielić można na kilka kategorii: kroniki, roczniki, inskrypcje królewskie, listy władców, wykazy urzędników eponimicznych, "listy lat".

Wszystkie one mogą mieć formę inskrypcji oficjalnych (pomników) lub zwykłych tabliczek glinianych, różniących się od siebie znacznie pod względem objętości i wartości źródłowej.

Wśród blisko 40 kronik największe i najcenniejsze to asyryjska *Kronika synchronistyczna*, opisująca konflikty graniczne Asyrii i Babilonii od połowy II tysiąclecia do IX w. p.n.e. oraz seria kronik neobabilońskich, zawierająca bezcenne informacje o okolicznościach upadku Asyrii oraz dziejach Babilonii chaldejskiej do podboju perskiego. Roczniki, będące formą niezwykle rozbudowanych inskrypcji królewskich, relacjonujących w układzie chronologicznym kolejne osiągnięcia danego władcy, są kategorią specyficzną asyryjską i pojawiły się dopiero w końcu XIV w. p.n.e. Najwspanialszymi z zachowanych są roczniki Tiglatpilegara I, Aszur-nasir-apli II, Tiglatpilegara III i Sargona II.

Najliczniejszą i najbardziej zróżnicowaną pod względem tematyki, objętości i formy kategorią źródeł historyczno-chronologicznych są inskrypcje królewskie, pochodzące ze wszystkich epok i obszarów Mezopotamii; od schematycznych, kilkuwyrazowych napisów w rodzaju: "Dla Inanny, Aga, król Ummy" (XXVI w. p.n.e.), których wartość polega na potwierdzeniu istnienia takiego władcy, aż po obszernie opisy osiągnięć królów w formie zbliżonej do roczników lub tekstów na wpół literackich (np. cylindry Gudei z XXII w. p.n.e.). Odnajdujemy wśród nich inskrypcje o charakterze fundacyjnym, wotywnym, opisowo-historycznym lub wręcz hymnicznym. Pierwsze dłuższe inskrypcje królewskie o treści historycznej pochodzą z XXV w. p.n.e. z sumeryjskiego miasta-państwa Lagasz i opisują jego walki z sąsiednią Ummą. Pewne prawidłowości można dostrzec w różnicach między inskrypcjami królewskimi z Asyrii i Babilonii. Pierwsze są generalnie dłuższe i skupione na osiągnięciach politycznych władców, podbojach i wojnach, drugie natomiast, zazwyczaj krótsze, relacjonują przeważnie ich działania gospodarcze,

budowlane i społeczne. W tym sensie kodeksy praw władców babilońskich są również formą inskrypcji królewskich.

Spośród wielu list królów, zawierających wykazy władców i lata ich panowania, największą sławę zdobyły dwie: Sumeryjska lista królów oraz Asyryjska lista królów. Pierwsza dlatego, że w części początkowej jako jedyna informuje nas o najstarszych sumeryjskich władcach z III tysiąclecia p.n.e. oraz przedpotopowych półbogach i herosach, panujących po kilkanaście tysięcy lat od stworzenia świata i zesłania "władzy królewskiej" na ziemię. Stała się tym samym ważnym tekstem ideologicznym i pierwowzorem koncepcji biblijnych. Druga natomiast jako najlepiej zachowany i najobszerniejszy przykład listy królów podaje wszystkich władców Asyrii, pozwalając uporządkować historię polityczną tego kraju oraz sąsiedniej Babilonii i Syrii. Ciekawym, choć słabo zachowanym przykładem takich tekstów jest Synchronistyczna lista królów, zawierająca w dwóch paralelnych kolumnach panujących równocześnie królów Asyrii i Babilonii.

Specyficznym asyryjskim rodzajem źródeł chronologicznych są wykazy eponimicznych (pełniących funkcję przez jeden rok) urzędników *limmu*. Niektóre z nich przy imionach *limmu* podają najważniejsze wydarzenie danego roku. W jednym z takich wykazów, zwanym Kanonem eponimów, znajduje się przy imieniu *limmu*

Bur-Sagale notatka o pełnym zaćmieniu słońca z 15 czerwca 763 r. p.n.e., co pozwoliło uporządkować chronologię I tysiąclecia p.n.e. dla całego starożytnego Bliskiego Wschodu. Podobny charakter chronologiczny mają tzw. listy lat, sporządzane wyłącznie w Babilonii i to głównie w I połowie II tysiąclecia p.n.e. Są to wykazy określeń rocznych, czyli urzędowo ustalanych nazw lat służących administracji i całemu społeczeństwu do datowania wszelkiego rodzaju dokumentów z danego roku. Nazwą roku była informacja o najważniejszym wydarzeniu, zwykle osiągnięciu króla w roku poprzednim w zakresie polityki zagranicznej lub działalności wewnętrznej, mająca formę pojedynczego zdania w rodzaju: "Rok, w którym Hammurabi, król Babilonu zniszczył Esznunę wielkimi masami wody" (38 rok panowania Hammurabiego, czyli 1755 r. p.n.e.).

Osobną kategorię źródeł stanowią kodeksy i zbiory praw, z których najbardziej znane są Kodeks Hammurabiego (jedyne zachowane prawie w całości i w oryginale), Kodeks Lipit-Isztara z Isin (XX w. p.n.e.) i najstarszy z zachowanych Kodeks Ur-Nammu z Ur (XXI w. p.n.e.). Wszystkie one składają się z trzech części: historyczno-religijnej (prolog), normatywnej i religijno-etycznej (epilog). Warto pamiętać, że mezopotamskie kodeksy praw nie są niczym innym jak wykazem wyroków wydanych przez najwyższego sędziego - króla, pełniącym funkcje zbioru precedensów, służących za wzór sędziom w całym kraju.

W obliczu ogromu miejscowego materiału klinowego pomocniczą rolę odgrywają zazwyczaj powstałe dużo później zewnętrzne źródła opisowe, z których najważniejsze to Biblia oraz przekazy historyków i badaczy greckich lub hellenistycznych. Niewątpliwie najcenniejszym wśród tych ostatnich musiało być dzieło kapłana Marduka z III w. p.n.e., Berossosa, zatytułowane *Babyloniaka* i opisujące w trzech księgach dzieje Babilonii. Niestety zachowały się tylko jego niewielkie fragmenty, cytowane przez innych autorów. Podobny los spotkał Persika (*Historia Persji*) Ktezjasza z Knidos (ok. 440-380 r. p.n.e.), który wiele uwagi poświęcił również historii Asyrii i Babilonii. Zachowana natomiast relacja Herodota z Halikarnasu (V w. p.n.e.) ze słynnymi wzmiankami o cudach Babilonu Nabuchodonozora II pomimo wielu cennych informacji stanowi w dużo większym stopniu obraz wyobrażeń Greków o tym prastarym i tajemniczym kraju, oparty na mitach i legendach, niż wiarygodny przekaz historyczny. Fragmentaryczne wzmianki o Mezopotamii znajdują się ponadto w dziełach Strabona i Diodora Sycylijskiego.

Zupełnie inaczej wygląda stan zachowania źródeł elamickich. Niedostatek badań archeologicznych, w większości skupiających się na epokach bardzo wczesnych lub okresie medo-perskim, skutkuje niewielką liczbą odnalezionych źródeł dla Elamu III i II tysiąclecia p.n.e. Wszystko to sprawia, że historię tego kraju w dużo większym stopniu poznaje się za pośrednictwem tekstów mezopotamskich i dlatego podana ich charakterystyka odnosi się w pewnym sensie również do Suzjany i Elamu.

Historia polityczna Mezopotamii do końca II tysiąclecia p.n.e.

Główne okresy historyczne. Podział na okresy historyczne wczesnych dziejów Mezopotamii wynika głównie z uwzględnienia zasadniczych cezur politycznych, ale także, zwłaszcza przy wydzieleniu pierwszych epok, ze stanu zachowania źródeł i związanym z tym poziomem wiedzy. Te ostatnie uwarunkowania pociągają za sobą niemożność przedstawienia nawet ogólnych zarysów historii politycznej obszarów północnej Mezopotamii aż do czasów Sargona Akadyjskiego wobec czego proponowana periodyzacja tych wczesnych epok odnosi się przede wszystkim do jej południowej części - Sumeru. Dla połowy II tysiąclecia p.n.e. blisko trzy wieki dziejów Asyrii (XVII-XV w. p.n.e.), pozbawione faktycznie źródeł, tylko formalnie przypisane są do jednego z dwóch okresów historycznych. Podobnie w przypadku Babilonii z początkiem I tysiąclecia p.n.e. tzw. wieki ciemne (X-IX w. p.n.e.) wraz z okresem dominacji asyryjskiej, tworząc większą część okresu nowobabilońskiego, wypełniają niejako lukę czasową między Babilonią kasycką (okres średniobabiloński) a Babilonią chaldejską (okres chaldejski). W wielu opracowaniach okres nowobabiloński jest łączony z okresem chaldejskim w jeden okres neobabiloński.

Zatem od początku epoki historycznej, który wyznaczony jest formalnie przez pojawienie się źródeł pisanych, możemy wyróżnić następujące okresy:

- Dżemdet Nasr (ok. 3000-2800 r. p.n.e.)
- wczesnodynastyczny (WD) (ok. 2800-2350 r. p.n.e.) dzielący się na trzy etapy: WD I (ok. 2800-2675 r. p.n.e.), WD II (ok. 2675-2500 r. p.n.e.), WD III (ok. 2500-2350 r. p.n.e.).
- staroakadyjski (ok. 2350-2210 r. p.n.e.)
- gutejski (ok. 2210-2120 r. p.n.e.)
- neosumeryjski (2120-2005 r. p.n.e.)

BABILONIA:

- starobabiloński (2005-1595 r. p.n.e.)
- średniobabiloński (1595-1157 r. p.n.e.)
- nowobabiloński (1157-626 r. p.n.e.)
- chaldejski (626-539 r. p.n.e.)

ASYRIA:

- staroasyryjski (XX-XVII w. p.n.e.)
- średnioasyryjski (XVI w. - 935 r. p.n.e.)
- nowoasyryjski (935-612 r. p.n.e.)

Okres Dżemdet Nasr: około 3000-2800 r. p.n.e.

O okresie Dżemdet Nasr bardzo trudno jest mówić w kategoriach historii politycznej. Brak jakichkolwiek źródeł ściśle historycznych oraz niemożność oparcia się na legendarnej w tej części Sumeryjskiej liście królów zmusza do ograniczenia się w jego charakterystyce do kwestii gospodarczych i częściowo społeczno-ustrojowych na podstawie danych archeologicznych i bogatych archiwów dokumentów administracyjnych. Niewykluczone też, że z uwagi na niedoskonały jeszcze poziom rozwoju pisma i brak tradycji pisarskich, w owych czasach nie sporządzano jeszcze innych tekstów niż związane bezpośrednio ze sprawozdawczością gospodarczą. Pozwalają one jednak ustalić, jaki lud był twórcą cywilizacji mezopotamskiej. Otóż w przeciwieństwie do niejako "anonimowych" piktogramów z okresu Uruk IVa teksty gospodarcze z epoki Dżemdet Nasr spisano w języku sifhieryjskim i to właśnie Sumerowie są ludem, który - biorąc pod uwagę ciągłość kulturową obu okresów - przebywał w południowej Mezopotamii przynajmniej od połowy IV tysiąclecia p.n.e., odkrył pismo i dokonał ostatniego kroku na drodze do powstania cywilizacji miejskiej. Sama nazwa okresu pochodzi od leżącego

na północny wschód od Babilonu stanowiska archeologicznego, gdzie po raz pierwszy natrafiono na typową dla tej epoki ceramikę, i jest właściwie nazwą kultury Dżemdet Nasr.

Pewne jest natomiast, że już w okresie Dżemdet Nasr w pełni ukształtował się podział polityczny Sumeru na poszczególne miasta-państwa, przy czym naturalne terytorium każdego z nich pokrywało się mniej więcej z zasięgiem lokalnego systemu irygacyjnego. W skład każdego miasta-państwa oprócz jednego ośrodka centralnego wchodziło kilka, bądź kilkanaście mniejszych miejscowości. Większość miast-państw sumeryjskich, obejmujących swoim zasięgiem całą południową Mezopotamię, zlokalizowanych było wzdłuż dwóch głównych szlaków wodnych i odchodzących od nich mniejszych kanałów. Nad płynącym wówczas nieco bardziej na wschód Eufratem leżały od północy kolejno: Sippar, Kisz, Nippur (Nibru), Isin, Szuruppak, Uruk, Ur i Eridu. Nad odchodzącym od Eufratu powyżej Nippur wielkim kanałem Iturun-gal, który również mógł być starorzeczem lub odnogą rzeki, znajdowały się: Kesz, Adab, Zabalam, Umma, Bad-tibira i Larsa. Niewykluczone, iż płynący wtedy w swym dolnym biegu znacznie bliżej Eufratu Tygrys zasilał w wodę od wschodu ziemie ważnego miasta-państwa Lagasz, leżącego nad kanałem Nina-dua, wschodnią odnogą kanału Iturungal. Dalej ku północy nad samym Tygrysem, na wysokości Sippar znajdowało się miasto-państwo Akszak. Położony zaś nad rzeką Dijalą i poza geograficznym Sumerem ważny ośrodek Esznunna stanowił jego północno-wschodnie peryferie.

Okres wczesnodynastyczny (starosumeryjski): około 2800-2350 r. p.n.e.

Stan zachowania źródeł mogących odtworzyć ówczesne dzieje Sumeru jest dla całego okresu wczesnodynastycznego (WD) bardzo nierównomierny. O ile dla jego trzeciej części (WD III) dysponujemy już pokaźnym zbiorem niejednokrotnie bogatych w treść inskrypcji królewskich, to np. WD I pozbawiony jest ich nieomal w ogóle, a dla WD II zachowały się one jedynie w formie skromnych inskrypcji fundacyjnych lub wotywnych, potwierdzających co najwyżej istnienie owych władców i uwiarygodniających tym samym odpowiednie partie *Sumeryjskiej listy królów*. Pozostaje ona nadal głównym źródłem o charakterze historyczno-chronologicznym, stanowiącym podstawę odtworzenia w najogólniejszym zarysie panujących ówczesnie w miastach Sumeru dynastii. Niewielkim jej uzupełnieniem jest Kronika z Tummal oraz niektóre mity i eposy.

Siłą rzeczy wykład historii politycznej może rozpocząć się dopiero od pierwszego, uwiarygodnionego własną inskrypcją królewską władcy sumeryjskiego miasta-państwa Kisz, noszącego imię Enme-baragesi. Według danych paleograficznych (kształt znaków klinowych) inskrypcja datowana jest na około 2700 r. p.n.e., a więc pochodzi z końca okresu WD I. Powszechnie uznaje się Enme-baragesiego za założyciela I dynastii z Kisz. Wyjątkową pozycję Kisz jako najsilniejszego miasta-państwa w północnym Sumerze zdają się potwierdzać wszystkie dostępne źródła.

W Sumeryjskiej liście królów Kisz jest pierwszym miastem, które po potopie stało się siedzibą zesłanej przez bogów "władzy królewskiej", Kronika z Tummal zaś wymienia właśnie Enme-baragesiego jako pierwszego władcę, który zbudował świątynię Enlila w Nippur. Kontrolował on nie tylko północny Sumer, lecz również środkową część kraju, przynajmniej po Nippur. Posiadanie tego miasta niejako automatycznie predestynowało danego władcę do roli suzerena w całym Sumerze. Nippur, które nigdy samo nie miało większego znaczenia politycznego, odgrywało rolę świętego miasta wszystkich Sumerów. Tu znajdowała się słynna świątynia głównego ich boga, Enlila, ciesząca się powszechnym poważaniem i do pewnego stopnia symbolizująca dawną jedność polityczną kraju. Zatem kontrolowanie Nippur i akceptacja ze strony kapłanów wszechpotężnej świątyni wywyższała danego władcę spośród wszystkich książąt Sumeru. Enme-baragesi toczył zwycięskie walki z Elamem, jednak enigmatyczny charakter notatki w Sumeryjskiej liście królów nie pozwala rozstrzygnąć, kto był stroną ofensywną w tym sporze i czy król Kisz podporządkował sobie ziemie Elamu, czy tylko skutecznie bronił się przed obcym najazdem.

Drugim silnym ośrodkiem politycznym w tej wczesnej epoce musiało być dominujące na południu kraju miasto-państwo Uruk. Sądząc z sumeryjskiej tradycji, zawartej w mitach i eposach odgrywać ono musiało rolę wyjątkową. Wśród jego władców, przedstawiciele na wpół legendarnej I dynastii z Uruk za najwybitniejszego uznać wypada słynnego Gilgamesza. Udało mu się odeprzeć atak Agi, króla Kisz, syna i następcy Enme-baragesiego, który dążąc do podporządkowania całego Sumeru posunął się jeszcze dalej na południe niż ojciec. Po zajęciu Adab, Ummy i Zabalam próbował zawładnąć samym Uruk. Zwycięstwo Gilgamesza na kilkadziesiąt lat położyło kres dominacji Kisz, a Uruk zajęło pobliskie Ur i sięgnęło wkrótce po Nippur, stając się na kilka pokoleń nowym hegemonem w Sumerze. Krajem jednak nadal wstrząsały walki wewnętrzne, a dostrzegalnym dowodem braku stabilności sytuacji politycznej była powszechna budowa lub rozbudowa murów obronnych przez większość miast Sumeru.

Okolo 2600 r. p.n.e. niejaki Mesilim, władca wywodzący się z leżącego na pograniczu sumeryjsko-elamickim miasta Der, opanował Kisz i już jako jego król ponownie poddał zwierzchnictwu Kisz miasta północnego i środkowego Sumeru. Pochodzące z nieco późniejszych czasów inskrypcje królewskie z Lagasz wspominają o arbitrażu Mesilima, który wyznaczył granicę między dwoma zwaśnionymi miastami, Lagasz i Ummą. Każda próba interpretacji tego politycznego aktu, a więc polecenie rzeczywistego władcy, decyzja suzerena lub arbitraż obcego, choć obdarzonego prestiżem politycznym króla oznaczać musi jednak uznanie pewnej formy zwierzchnictwa Mesilima przez obie strony konfliktu. Hegemonia Kisz w czasach Mesilima musiała zatem sięgać aż południowo-wschodniej części kraju.

Wraz z początkiem okresu WD III nasza wiedza o ówczesnych wydarzeniach zdecydowanie się powiększa, głównie za sprawą całej serii inskrypcji królewskich z Lagasz. To silne miasto-państwo, którego włości rozciągały się wzdłuż wschodniej odnogi kanału Iturun-gal zwanej Nina-dua, opierając się aż o wybrzeża Zatoki Perskiej, doszło do dużego znaczenia pod rządami dynastii Ur-Nansze (ok. 2500-2350 r. p.n.e.). Z niewielkimi przerwami przez cały ten czas Lagasz toczyło zacięte walki z sąsiednim miastem-państwem Umma o żyzne i dobrze nawodnione tereny pograniczne. Niewykluczone, że wybuchły one ze zdwojoną siłą z chwilą osłabienia kontroli Kisz i wytworzenia się w Sumerze względnej równowagi politycznej. Jeden z wybitniejszych następców Ur-Nansze, Eana-tum (ok. 2450 r. p.n.e.) nie tylko rozgromił Ummę, ale też na krótko zdołał podporządkować sobie cały środkowy i północny Sumer, nie wyłączając Nippur i samego Kisz. Pozwoliło mu to dumnie tytułować się "królem Kisz" (lugal Kisi). Jako pierwszy znany władca sumeryjski dotarł w swych podbojach daleko w górę Eufratu zajmując nawet Mari. Ten potężny już wówczas, semicki ośrodek nad środkowym Eufratem, podobnie jak Tutul i Emar, pod względem politycznym znajdował się raczej w kręgu oddziaływania państwem semickich Syrii i północno-zachodniej Mezopotamii, w którym wyjątkową rolę przez długi czas odgrywała syryjska Ebla.

Wkrótce jednak państwo E-ana-tuma rozpadło się, a rolę hegemonia w Sumerze przejął ambitny przedstawiciel I dynastii Ur, Mesane-pada (ok. 2430 r. p.n.e.). Obydwie inicjatywy wychodzące z południa kraju wyraźnie dowodzą osłabienia tradycyjnie silnej pozycji miast-państw sumeryjskich z północy, co mogło być związane z umacnianiem się na tym obszarze semickich Akadów. Imiona akadyjskie występowały już dużo wcześniej wśród władców miast północnego Sumeru (np. w Kisz i Akszak), który z pewnością od kilku stuleci był rejonem dwujęzycznym i dwunarodowościowym. Teraz jednak napływ kolejnej fali Akadów musiał wstrząsnąć tamtejszymi strukturami państwowymi osłabiając je aż do czasu wyłonienia się nowego porządku i akadyjskich elit władzy. W tym skomplikowanym i często zmieniającym się układzie sił na uwagę zasługuje pierwszy przypadek potwierdzonego źródłowo sojuszu międzypaństwowego, zawartego około 2400 r. p.n.e. przez Enmetenę z Lagasz i Lugal-kinisze-dudu z Ur. Jego znaczenie najwyraźniej wykracza poza zwykłą współpracę polityczno-wojskową, skierowaną przeciw jakiemuś doraźnemu przeciwnikowi (np. Ummie), miał on bowiem regulować sytuację na południu kraju przez podział stref wpływów obu państw i ich wzajemną gwarancję wspólnego wystąpienia przeciw każdej sile z północy, pragnącej naruszyć istniejący porządek polityczny.

Około 2370 r. p.n.e. najpoważniejszą próbę zjednoczenia Sumeru w obliczu bezpośredniego zagrożenia akadyjskiego z północy podjął książę (ensi) Ummy, Lugal-zagesi. Jak się wkrótce okazało, miał on dużo ambitniejsze plany niż pokonanie odwiecznego wroga - Lagasz. Wkrótce po zwycięstwie nad jego władcą, Uru-inim-giną, ruszył na południowy zachód i podbił Uruk, Ur oraz Eridu. Teraz podjął zasadnicze kroki polityczne; przyjął tytuł "króla Uruk" (*lugal Unug*) i przede wszystkim przeniósł do tego miasta stolicę państwa. Te posunięcia oraz inskrypcje Lugal-zagesiego z Nippur wyraźnie dowodzą, że jego celem było zjednoczenie i konsolidacja Sumeru oraz przeciwstawienie się intensywnej infiltracji akadyjskiej. Według

Sumeryjskiej listy królów

Lugal-zagesi panował 25 lat. Walka, która rozgorzała później między nim a Sargonem z Akadu, miała w swych skutkach okazać się dużo poważniejsza, niż tylko doprowadzić do zmiany hegemonia w Sumerze. Była starciem nie tylko dwóch pretendencji do supremacji, lecz przede wszystkim konfrontacją dwóch koncepcji politycznych i ideologicznych, dwóch propozycji ustrojowych i poniekąd społecznych, a wreszcie stała się przyczyną powstania w pełni dualistycznego społeczeństwa i kultury Sumero-Akadu.

Okres staroakadyjski: około 2350-2220 r. p.n.e.

Według tradycji Sargon (2350-2295 r. p.n.e.), syn ogrodnika i kapłanki Isztar, rozpoczął swoją karierę polityczną jako podczaszny na dworze króla Kisz, Ur-Zababy. Odsunął go od władzy, stanął na czele wojsk akadyjskich i ruszył do walki o panowanie nad Sumerem. Pomijając wiele elementów literackich i ideologiczno-propagandowych, zawartych w tekstach opisujących dojście do władzy Sargona, jedno wszakże wydaje się pewne. Opanowanie Kisz stało się punktem zwrotnym w działaniach króla Akadów. Mógł stanąć do walki z potężnym Lugal-zagesim jak równy z równym, jako jeden z dwóch pretendencji do panowania nad całym krajem, wreszcie jako predestynowany do tego następca potężnych ongiś władców Kisz, łączący swą osobą tradycje sumeryjskie i rodzime akadyjskie. Nie wiadomo, czy o wyniku walnego starcia zdecydowała wyłącznie przewaga taktyki wojennej lekkobrojnnych formacji akadyjskiej piechoty i łuczników nad ciężkobrojną i mniej ruchliwą falangą sumeryjską, czy też w krytycznym momencie Lugal-zagesi został pozbawiony wsparcia ze strony podległych mu *ensich*,

korzystających z kłopotów suzerena. Ostatecznie król Uruk poniósł druzgocącą klęskę, a jej skutki dotknęły wszystkie miasta Sumeru. Zwycięstwo Sargona było całkowite. Lugal-zagesi skończył w pohańbieniu, uwięziony do bram świątyni Enlila w Nippur. Zdobyte zostały Uruk, Ur, Lagasz, Umma, a ich mury zniszczone; inne miasta zapewne poddały się bez walki.

Zwycięski Sargon dotarł w swych podbojach do Zatoki Perskiej (Morza Dolnego). W wielu jego inskrypcjach spotykamy wzmiankę o 50 pokonanych władcach (*ensich*), co należy rozumieć jako podporządkowanie sobie całego kraju, zarówno wszystkich miast-państw, jak i mniejszych jednostek polityczno-administracyjnych. Na zajętych ziemiach Sargon zaprowadził od początku nowe porządki. Lokalni władcy - po upewnieniu się co do ich lojalności - sprowadzeni zostali do roli namiestników prowincji zarządzających nimi w imieniu króla Akadu pod czujnym okiem jego wojskowych rezydentów lub dowódców garnizonów akadyjskich. Zwieńczeniem posunięć zdobywcy, niejako symbolicznie przekreślającym związki ideologiczne z minioną epoką było ustanowienie stolicy państwa nie w którymś z wielkich miast sumeryjskich (np. w Kisz), lecz w nowo wybudowanym mieście Akad na północnych rubieżach kraju. Przemieszczenie ludności, kultury i tradycji przy coraz bardziej zwiększającej się przewadze czynnika semickiego wypełniło nową rzeczywistość - Sumer już na wieki stał się Sumero-Akadem.

Jak się okazało, podbój Sumeru był tylko jednym z etapów na drodze Sargona ku utworzeniu imperium światowego. W drugiej połowie panowania przeprowadził on udaną kampanię przeciw Elamowi podbijając jego zachodnią część wraz z Suzą i docierając aż po krańce wybrzeży nad Zatoką Perską na wschodzie. Największym jednak osiągnięciem militarnym króla Akadu było bez wątpienia rozciągnięcie władzy nad północną częścią Mezopotamii. Posuwając się w górę Eufratu podbił kolejno Mari, Jarmutum i syryjską Eblę, by w końcu dotrzeć do legendarnych Lasów Cedrowych (góry Amanu) i Gór Srebrnych (Taurus w Anatolii). Sukcesy władcy w pełni uzasadniały przyjęcie przez niego dumnego tytułu "króla świata". Sargon zmarł opromieniony sławą wielkiego zdobywcy, zwycięzcy w 34 bitwach, założyciela imperium, twórcy potęgi Sumeru i Akadu, stając się na całe tysiąclecia w tradycji mezopotamskiej wzorem władcy potężnego, pełnego cnót i obdarzonego łaską bogów. W rzeczywistości jednak pod koniec jego długiego panowania w kraju rosło niezadowolenie i bunty, a podbite państwa czekały jedynie na dogodny moment do zrzucenia obcego jarzma.

Nadszedł on wraz z przejściem władzy kolejno przez synów Sargona - Rimusza i Man-isztusu. Całe ich panowanie wypełniały powstania i ruchy odśrodkowe (zwłaszcza w Sumerze), które tłumione z najwyższym trudem znacznie osłabiły spoistość imperium, prowadząc do rozprzężenia administracji państwowej oraz utraty wielu zdobyczy Sargona. Jeszcze za panowania Rimusza uniezależniły się kraje północne, a niedługo po wstąpieniu na tron jego brata - również Elam.

Prawdziwego odrodzenia imperium dokonał wnuk Sargona i syn Man-isztusu, Naram-Sin (2270-2235 r. p.n.e.), który przyjął dumny tytuł "króla potężnego, króla Akadu, króla czterech stron świata". Na początku panowania stanął on przed ogromnym wyzwaniem. Po kilku latach względnego spokoju i stłumieniu niegroźnej rebelii w prowincji Apiszal w kraju wybuchło powstanie o niespotykanym dotychczas zasięgu i organizacji. Zbuntowały się prawie wszystkie miasta południa (Sumeru) występując pod przewodnictwem króla Uruk, Amar-girida, oraz większość miast północy (Akadu), na których czele stanął samozwańczy król Kisz, Iphur-Kisz. Pokonanie powstańców kosztowało Naram-Sina kilka lat bardzo ciężkich walk. Dopiero potem król mógł rozpocząć restaurację państwa i jego struktur administracyjnych. Zapewne elementem tych działań stało się przyjęcie przez Naram-Sina kursu oficjalnego ubóstwienia własnej osoby. Teraz władca przystąpił do organizowania wypraw zdobywczych i opanował kolejno ziemie nad środkowym i górnym Tygrysem (obszar późniejszej Asyrii) oraz ważny rejon Chaburu.

O stałej obecności akadyjskiej na obszarach północnej Mezopotamii świadczą ruiny twierdz granicznych w Tell Brak nad Chaburem i Tell Bejdar, będących z pewnością siedzibami garnizonów. Idąc w ślady wielkiego przodka Naram-Sin wyprawił się do Syrii. Złupił straszliwie Eblę, w której ślady pożarów i zniszczeń dokonanych przez króla Akadu odnaleziono po 4 tysiącach lat, pokonał północnosyryjskie państwo Mukisz, dotarł do Lasów Cedrowych w górach Amanu, przekroczył Taurus i spustoszył południowo-wschodnią Anatolię. Zapewne w celu

przejęcia kontroli nad szlakami handlowymi narzucił swe zwierzchnictwo królowi Magan, Mannu-dannu, a nie mogąc siłą rozstrzygnąć kwestii elamickiej zawarł z tamtejszym władcą, Hita, układ o przyjaźni. Wielkie imperium Sargona zostało odrestaurowane i Naram-Sin z dumą podkreślał w swoich inskrypcjach, że jego władza rozciąga się od Morza Górnego (Morze Śródziemne) do Morza Dolnego (Zatoka Perska).

Pod koniec panowania Naram-Sin był jednak zmuszony toczyć ciężkie i - pomimo wielu zwycięstw - nierozstrzygnięte ostatecznie walki z plemionami górskimi z Zagrosu, które coraz silniej napierały na wschodnie i północno-wschodnie granice imperium. Z zagrożeniem tym przyszło zmierzyć się jego następcy, Szarkali-szarriemu, który zdołał utrzymać większość terytorium tylko w pierwszej części panowania. Atakowany ze wszystkich stron, tocząc walki z Elamitami oraz nowo przybyłymi w rejony Dżeziry semickimi plemionami koczowniczych Amorytów nie zdołał oprzeć się potężnemu najazdowi górskich plemion z Zagrosu, Gutejczykom i Lulubejom. Ostatecznie około 2210 r. p.n.e. królestwo akadyjskie upadło, a kraj na blisko 100 lat pogrążył się w chaosie.

Okres gutejski (około 2210-2120 r. p.n.e.)

Czasy najazdu oraz dominacji Gutejczyków i Lulubejów to prawdziwy ciemny wiek w historii Sumero-Akadu zarówno co do stanu zachowania źródeł, których praktycznie prawie w ogóle nie ma, jak i dla samego rozwoju kraju. Całkowitemu chaosowi politycznemu towarzyszył przynajmniej przez pierwsze półwiecze zupełny upadek gospodarczy i kulturowy, zanik lub rozpad struktur administracyjnych, w wielu wypadkach nawet regionalnych. W kraju uzależnionym od rolnictwa irygacyjnego oznaczało to zaniedbanie i częściowe zniszczenie systemu kanałów, a w konsekwencji podcięcie podstaw egzystencji społeczności osiadłych.

Barbarzyńcy z Zagrosu, gdyż na takie określenie najeźdźcy w pełni zasługują, jako jedni z nielicznych zdobywców nie przyjęli miejscowego trybu życia ani też nie ulegli asymilacji. Wszystko wskazuje również na to, że nie stworzyli oni jednego, w miarę stabilnego centralnego ośrodka władzy, mimo że wielu ich władców tytułowało się "król Gutium", co raczej należy przekładać jako "król Gutejczyków" niż "król kraju Gutium". Sumeryjska lista królów wspomina o 21 "królach" panujących przez 91 lat, a z nielicznych inskrypcji władców gutejskich dowiadujemy się o istnieniu jeszcze kilku innych.

Zachowali zatem najeźdźcy własną, bardzo prymitywną organizację plemienną oraz gospodarkę właściwą ludom półkoczowniczym (pasterstwo) zadowolając się ściąganiem danin z terroryzowanych miast. Najprawdopodobniej wiele ich grup w ogóle nie zamieszkało w miastach

przemieszczając się po całym kraju w poszukiwaniu łupów i osiedlając się czasowo w obozach warownych w pobliżu ośrodków miejskich. Potwierdzały to nieomal zupełny brak archeologicznych śladów bytności Gutejczyków w miastach. Niszczycielskie działania najeźdźców dotknęły w dużo większym stopniu północną część kraju - Akad. Nic zatem dziwnego, że to właśnie na południu prastare miasta sumeryjskie pierwsze otrząsnęły się z marazmu i odbudowały swą pozycję ekonomiczną z wolna uzyskując coraz większą swobodę polityczną.

Najszybciej i najpełniej odrodzenie nastąpiło w mieście-państwie Lagasz, które - jak się zdaje - nigdy nie zaznało stałej obecności Gutejczyków na swym terytorium. W połowie XXII w. p.n.e. do władzy doszła tu II dynastia, której najwybitniejszym przedstawicielem był "książę pobożny i pasterz sprawiedliwy" - Gudea (ok. 2144-2124 r. p.n.e.). Uznając formalnie zwierzchnictwo najeźdźców i opłacając się im wielkimi kontrybucjami, w rzeczywistości rozciągnął swe panowanie na sporą część południowego Sumeru, w tym na miasta Uruk, Ur, Eridu, Larsę i Zabalam. Korzystając zapewne z przyzwolenia Gutejczyków, zainteresowanych jedynie kontrybucjami, nawiązał ożywione stosunki handlowe z krajami znad Zatoki Perskiej, Syrią i Elamem, doprowadzając Sumer do ponownego rozkwitu gospodarczego. Działalność II dynastii z Lagasz była pierwszym zwiastunem nadchodzącego "renesansu sumeryjskiego" i zbliżającego się wraz z postępującym osłabieniem najeźdźców odzyskania niepodległości. Jednakże władca, który około 2120 r. p.n.e. pokonał ostatniego króla Gutejczyków i według tradycji wypędził z kraju barbarzyńców, nie był jeden z następców Gudei, lecz Utu-hengal, król niezależnego Uruk, założyciel i jedyny przedstawiciel IV dynastii.

Okres neosumeryjski (2120-2005 r. p.n.e.) - monarchia III dynastii z Ur

Przodownictwo Uruk nie trwało jednak długo. Już kilka lat później, w 2113 r. p.n.e. niejaki Ur-Nammu, kuzyn lub namiestnik Ur z ramienia Utu-hengala, przejął władzę i założył III dynastię z Ur. Ur-Nammu był Sumerem, swą stolicą uczynił sumeryjskie miasto Ur, bogiem opiekuńczym zaś sumeryjskiego boga księżyca Nannara - Suena (akadyjski Sin), jednakże państwo przezeń utworzone swą ideologią, ustrojem i systemem społeczno-gospodarczym sięgało w równym stopniu do tradycji Sumeru, jak i monarchii akadyjskiej. Uważał się za spadkobiercę Gilgamesza, Mes-ane-pady, ale też Sargona Akadyjskiego i Naram-Sina. Nieprzypadkowo jego pełna tytulatura królewska brzmiała: "król potężny, król Ur, król Sumeru i Akadu". Potrzeba nawiązania do dualistycznej tradycji i minionej wielkości Sumeru i Akadu, przy jednoczesnym podkreśleniu ciągłości przejmowania władzy królewskiej pochodzącej od bogów przez wszystkich władców aż do samego Ur-Nammu, musiała być szczególnie ważna w chwili faktycznego odradzania się dwunarodowej monarchii po okresie upadku i chaosu z czasów gutejskich. Zapewne zatem z polecenia Ur-Nammu sporządzono pierwszą wersję Sumeryjskiej listy królów jako programowego tekstu ideologicznego.

Główną zasługą tego władcy było odtworzenie ogólnokrajowych struktur administracyjnych,

odbudowa i rozbudowa stanowiącego podstawę rozwoju ekonomicznego systemu irygacyjnego oraz kodyfikacja prawa jako aktu wieńczącego restaurację porządku społecznego zgodnego z tradycyjnym prawem zwyczajowym. O podbojach Ur-Nammu wiadomo niewiele. Usunął Utu-hengala i pokonał głównego rywala, Nam-haniego z Lagasz, podporządkował sobie cały Sumero-Akad oraz przejął wpływy i kontakty handlowe po następcach Gudei.

Właściwym jednak twórcą potęgi państwa III dynastii z Ur, królem-zdobywcą, o którego czynach i podbojach układano hymny pochwalne, był jego syn i następca - Szulgi. Podczas swego długiego, bo czterdziestoosmioletniego panowania (2095-2048 r. p.n.e.) podbił prawie całą Mezopotamię i zachodni Elam, w łupieżczych wyprawach przekraczał niejednokrotnie Zagros docierając do krain na płaskowyżu irańskim, penetrował wybrzeża Zatoki Perskiej. Najcięższe i najzacieklejsze walki toczył w północnym i środkowym Kurdystanie o kontrolę nad północnymi szlakami handlowymi oraz o dostęp do surowców pozyskiwanych z głębi Iranu i gór Azerbejdżanu. Jego wpływy sięgały Syrii, Armenii i doliny Indusu. Szulgi doprowadził do perfekcji system zarządu prowincjami i ziemiami podbitymi stosowany niegdyś przez władców akadyjskich.

Ogromne imperium, utworzone i w pełni zorganizowane w ciągu niespełna 25 lat podbojów składało się niejako z trzech terytoriów w różnym stopniu związanych i uzależnionych od centrum. Rdzeniem państwa był Sumero-Akad podzielony na prowincje zarządzane przez administrację królewską, na której czele w każdej prowincji stał cywilny namiestnik, *ensi*. Niezależnie od niego sprawy wojskowe, dowództwo lokalnego garnizonu oraz nadzór nad prywatnymi majątkami panującego leżały w gestii dostojników wojskowych, *zagina*

. Drugą strefę terenu imperium stanowiły podbite obszary północnej Mezopotamii i zachodniego Elamu (Suzjany), na których król pozostawił u władzy lojalnych przedstawicieli lokalnych dynastii (np. w Mari, Asyrii i Suzie). Zobowiązani oni byli do płacenia regularnych kontrybucji, utrzymywania królewskich garnizonów oraz wspierania polityki zagranicznej władcy z Ur. Wreszcie na trzecią, największą strefę składały się krainy stanowiące obszar wpływów politycznych i penetracji gospodarczej Szulgiego, obejmujące większość Kurdystanu oraz rejony centralne płaskowyżu irańskiego (np. kraina Szimaszki). Tu władca pozyskiwał sojuszników, tworzył system państw zależnych, ale też tłumił buntów niepokornych i wreszcie stąd nadchodziły ogromne łupy i pozyskane drogą handlu surowce. Szulgi dbał też o podniesienie prestiżu władcy, powracając do polityki Naram-Sina ubóstwiania osoby panującego, któremu po śmierci wznoszono sanktuaria i kaplice w świątyniach ważnych bogów lokalnych i ogólnopaństwowych.

Świetność monarchii III dynastii z Ur, w której najpełniej rozwinęły się charakterystyczne dla Sumero-Akadu elementy ustroju państwowego oraz porządku społeczno-gospodarczego, przetrwała jednak zaledwie 20 lat od śmierci jej twórcy. Już jego bezpośredni następcy borykali się z kosztownym w utrzymaniu, niewydolnym i zbyt scentralizowanym systemem

administracyjnym, z coraz większym trudem utrzymując w posłuchu rozległe obszary peryferyjne oraz powstrzymując napierające na granice państwa wrogie ludy - Amorytów, Hurytów i Elamitów. Szczególnie groźni byli ci pierwsi, już od kilkudziesięciu lat penetrujący pokojowo ziemie królestwa. Najpierw odpadły kraje ościenne z północnej Mezopotamii i gór Zagros, zajęte przez Amorytów i Huiytów, jednak prawdziwa katastrofa nastąpiła za panowania Ibi-Suena (2029-2005 r. p.n.e.). Już na początku jego rządów najeźdźcy amoryccy przerwali główny pas umocnień zwany "murem przeciw Amorytom" wdzierając się do samego Sumero-Akadu. Nie pomogły ani próby pozyskania poszczególnych przywódców amoryckich przez ofiarowanie im nieraz bardzo wysokich funkcji urzędniczych (do namiestników prowincji włącznie), ani też zaciąganie do armii królewskiej całych, bardziej skłonnych do współpracy plemion.

Od piątego roku panowania Ibi-Suena, gdy Amoryci zajęli leżącą blisko stolicy Larsę, system administracji prowincjonalnej poszedł w rozsypanie. Poszczególni namiestnicy nierzadko pochodzenia amoryckiego wypowiadali posłuszeństwo z własnej woli lub pod presją nowo przybyłych pobratymców, a władza króla Ur nad pozostałymi prowincjami z miesiąca na miesiąc stawała się coraz bardziej iluzoryczna. Szczególne znaczenie miało odstępstwo niejakiego Iszbi-Erry, namiestnika Isin i Nippur. W tej sytuacji potężny najazd Elamitów w 2005 r. p.n.e., którzy najwyraźniej współpracując z semickimi Amorytami zajęli stolicę, dopełnił jedynie dzieła upadku królestwa. Ostatni król sumeryjski został uprowadzony i słuch po nim zaginął. Wraz z nim w bezpowrotną przeszłość odeszła cała epoka w dziejach Mezopotamii, skończył się czas Sumerów.

Wydaje się, że współcześni mieli świadomość dokonującego się przełomu, a w pełnych tragizmu i nostalgii wierszach oddaje go spisany nieco później *Lament nad upadkiem Ur*. Zmiany, choć głębokie, nie oznaczały jednak ani upadku ekonomicznego kraju, ani nawet zahamowania rozwoju wspaniałej cywilizacji Sumero-Akadu. Amoryci przejęli ją wraz z językiem akadyjskim, a w piśmiennictwie także sumeryjskim, i wnosząc własne elementy doprowadzili do kolejnego rozkwitu. Okres starobabiloński, który teraz nastał, wydał tak wspaniałych władców jak słynny Hammurabi z Babilonu.

Mezopotamia w I połowie II tysiąclecia p.n.e (okresy starobabiloński i staroasyryjski). Czasy zmiennych hegemonii

Po upadku imperium III dynastii z Ur w całej Mezopotamii powstało wiele zwalczających się niekiedy zaciekle państweczek amoryckich bądź huryckich (w jej części północno-wschodniej). W Sumero-Akadzie ich ośrodkami stały się dawne miasta prowincjonalne: Isin, Larsa, Uruk, Kazallu, Kisz czy Babilon, rządzone teraz przez poszczególne rody - dynastie amoryckie. Natomiast w środkowej i północnej Mezopotamii, poza starymi ośrodkami jak Mari, Aszur czy Esznunna, w których przez pewien okres utrzymywali się u władzy przedstawiciele dawnych

semickich dynastii lokalnych, kultywujący podobnie jak panujący na południu tradycje z poprzedniego okresu, nowe księstwa (w większości amoryckie) miały często charakter typowych państweczek plemiennych z ludnością koczowniczą lub półkoczowniczą, co znacznie utrudniało stabilizację sytuacji politycznej.

W Babilonii inicjatywa należała na początku do Isin. Lokalny namiestnik, wiarołomny Iszbi-Erra jeszcze za panowania Ibi-Suena (ok. 2017 r. p.n.e.) uniezależnił się i podporządkował sobie Nippur oraz rejon dolnego biegu Eufratu, co dawało mu ideologiczną i strategiczną przewagę nad pozostałymi przywódcami amoryckimi. Po kilku latach wypędził garnizon elamicki z Ur i uznał się prawo-witym spadkobiercą ostatniego króla Sumerów; zapoczątkował II dynastię z Isin. Państwo przez niego utworzone objęło większą część Babilonii. Do pewnego stopnia rzeczywiście był kontynuatorem tradycji monarchii z Ur, o czym świadczyć może chociażby tytułatura królewska jego samego i jego następców, w której spotykamy takie określenia jak "król potężny, król kraju", "król potężny, król Ur, król Sumeru i Akadu" lub "król potężny, król czterech stron świata". Termin "król Isin" pojawił się w niej dopiero przy trzecim przedstawicielu dynastii i wcale nie odgrywał kluczowej roli. Iszbi-Erra i jego następcy pieczołowicie odbudowali Ur i jego zniszczone świątynie, utrzymali identyczną strukturę administracyjną, a język sumeryjski, jakkolwiek powoli przestawał być językiem mówionym, pozostał jeszcze przez dziesięciolecia głównym językiem administracji i kancelarii królewskiej. Hegemonia Isin skończyła się wraz z panowaniem Lipit-Isztara (1934-1924 r. p.n.e.), piątego przedstawiciela dynastii i autora kodeksu praw.

W początkach XIX w. p.n.e. w wyniku kolejnej fali migracyjnej w większości miast Babilonii oraz w Esznunnie do władzy doszły nowe rody amoryckie. Wkrótce okazało się, iż najsilniejsze z nich opanowały Larsę, Esznunę i Babilon. W Babilonii do wyjątkowego znaczenia doszła Larsa, której amoryccy władcy podporządkowali sobie całą południową część kraju i przez całe stulecie z powodzeniem odgrywali rolę hegemonów wyprawiając się od czasu do czasu nawet poza Babilonię. To właśnie jeden z nich, Rim-Sin (1822-1763 r. p.n.e.) stanął do decydującej walki o panowanie nad Babilonią z nowym, silnym konkurentem - Babilonem.

Nieco inaczej potoczyły się wydarzenia w północnej i środkowej Mezopotamii, o której dziejach po raz pierwszy dysponujemy dokładniejszymi informacjami. Początkowo prawdziwy rozkwit przeżywała wówczas Esznunna. Odzyskała niezależność jeszcze na samym początku panowania Ibi-Suena i stała się stolicą królestwa Warum, obejmującego całą dolinę rzeki Dijali. W połowie XIX stulecia p.n.e. jej władcy na blisko pół wieku zdominowali dużą część północnej i środkowej Mezopotamii docierając w swych podbojach do Aszur i na zachodzie do rzeki Chabur. Kres hegemonii Esznunny położyło dopiero powstanie w końcu XIX w. p.n.e. silnego państwa staroasyryjskiego. Jego twórca, Szamszi-Adad I (1813-1781 r. p.n.e.), wywodził się z rodu królewskiego z leżącego nad środkowym Eufratem miasta Terka. Ten zdolny i przedsiębiorczy przywódca z pozycji uciekiniera ze swego rodzimego miasta (po jego zajęciu

przez sąsiednie Mari), szukającego schronienia i pomocy w Babilonie, potrafił w ciągu kilkunastu lat pozyskać wiele koczowniczych plemion amoryckich z rejonu Dżeziry i przy ich pomocy ogniem i mieczem wywalczyć sobie rozległe imperium, obejmujące całą północną i środkową Mezopotamię.

Rozpoczął od zajęcia stolicy Asyrii, Aszur, skąd usunął uległego Eszunninie rodowitego króla. Potem już jako jej władca w kilku błyskawicznych wyprawach zdobył wszystkie ważniejsze ośrodki miejskie na północy (Mari, Terka, Karana, Ekallatum i inne), ostatecznie opierając granice swego państwa na Eufracie na zachodzie i górach Zagros na wschodzie. Po raz pierwszy od czasów królów III dynastii z Ur cała północna i środkowa Mezopotamia znalazła się pod panowaniem jednego władcy. Wpływy Szamszi-Adada I sięgały Babilonii, w której wspierał władców Babilonu przyczyniając się wydatnie do umocnienia ich pozycji. Choć w całej historiografii uznawany jest za władcę asyryjskiego i staremu Aszur wyświadczał wszelkie dobrodziejstwa, to jednak swą stolicą uczynił Leżące gdzieś w dorzeczu Chaburu miasto, które po rozbudowaniu nazwał Szubat-Enlil - "Siedziba Enlila". Jego dwaj synowie rezydowali w randze wicekrólów na dwóch krańcach imperium: w Ekallatum na wschodzie - Iszme-Dagan i w Mari na zachodzie - Jasmah-Adad.

Państwo Szamszi-Adada I niedługo przeżyło swego twórcę. Po jego śmierci najpierw Jasmah-Adad został wypędzony z Mari przez Zimri-Lima, potomka lokalnej dynastii amoryckiej, Iszme-Dagan zaś, utrzymujący jeszcze przez pewien czas zwierzchność nad Asyrią, wkrótce zniknął z areny dziejów w dość niejasnych okolicznościach. Z południa nadciągała powoli nowa siła - Hammurabi z Babilonu.

Potęga Babilonu - Hammurabi i jego następcy

Babilon, miasto dogodnie położone nad Eufratem, znane już od okresu staroakadyjskiego nie odgrywało jednak dotychczas znaczącej roli politycznej. W czasach monarchii III dynastii z Ur znajdowała się tu siedziba jednej z mniejszych prowincji i aż do XIX w. p.n.e. nic nie wskazywało, że wkrótce stanie się on na prawie dwa tysiące lat główną metropolią południowej Mezopotamii, zwanej od niego Babilonią. Dynastię amorycką w Babilonie założył w 1894 r. p.n.e. Sumu-abum. Jego następcom udało się utrzymać niezależność i stopniowo w toku uporczywych wojen z sąsiednimi miastami Kisz, Kazallum, Sippar i Isin podnieść Babilon do pozycji jednego z kilku najważniejszych państw krajów. Ojciec Hammurabiego, Sin-muballit stał już na czele koalicji miast północnej Babilonii broniących się przed napierającym z południa Rim-Sinem z Larsy, a nawet czasowo podporządkował sobie Isin. Jego największą jednak zasługą była budowa licznych twierdz i fortyfikacji oraz wzmocnienie ekonomiczne niewielkiego jeszcze państewka, co niejako przygotowało grunt pod przyszłe sukcesy syna.

Hammurabi (1792-1750 r. p.n.e.) po kilku latach porządkowania sytuacji w kraju, korzystając ze wsparcia dyplomatycznego potężnego wówczas Szamszi-Adada I, przystąpił do szerszych działań ofensywnych. W ciągu niespełna czterech lat posuwając się na południe ku Larsie podbił i na stałe już włączył do swego państwa dwa ważne miasta, Isin i Uruk. Dalszą ekspansję króla Babilonu powstrzymała śmierć Szamszi-Adada I i skomplikowanie się sytuacji politycznej po rozpadzie jego królestwa. Przez blisko 27 lat panowania, pozbawiony wsparcia możnego protektora i otoczony wrogimi potęgami jak Larsa, Esznunna i Elam, Hammurabi zmuszony był ograniczyć się do działań wewnętrznych oraz gier dyplomatycznych obliczonych na zawiązanie najkorzystniejszych sojuszy. Ostatecznie udało mu się trwale sprzymierzyć z Mari i syryjskim Jamchadem, od których uzyskał w decydujących chwilach poważne wsparcie wojskowe.

Tak przygotowany rozpoczął swe wielkie podboje eliminując kolejno w ciągu 10 lat (1764-1754 r. p.n.e.) nie tylko najgroźniejszych przeciwników (Elam, Larsę, Esznunnę), ale też później niepotrzebnych mu już i stojących na drodze do podboju całej Mezopotamii sojuszników (Mari, Aszur). Królestwo Hammurabiego sięgało teraz od Zatoki Perskiej do Syrii i od Eufratu po Zagros obejmując prawie całą Mezopotamię (po dorzecza Chaburu oraz góry Tur Abdin) i zachodni Elam (Suzjanę). Władcy pozostało jednak niewiele czasu na zorganizowanie państwa i niewątpliwie jego zwierzchność nad obszarami północnymi opierała się w dużej mierze na wymuszonej siłą oręża lojalności tamtejszych książąt i namiestników. W samej Babilonii Hammurabi znacznie rozbudował kosztem ziemi prywatnej i świątynnej system majątków królewskich, w których osadzał żołnierzy, urzędników, wszelkich funkcjonariuszy państwowych oraz zwykłą ludność podległą (*muszkenów*). Wszyscy oni, uzależnieni ekonomicznie od króla stanowili podporę jego władzy.

Już jednak następca Hammurabiego, jego syn Samsu-iluna miał poważne kłopoty z utrzymaniem tak rozległego imperium. Najprawdopodobniej jeszcze w pierwszej połowie panowania musiał pogodzić się z utratą obszarów północnej i częściowo środkowej Mezopotamii na rzecz nowego, groźnego przeciwnika - pochodzącego z gór Zagros ludu Kasytów. Budowa systemu fortyfikacji na przedpolach północnej Babilonii na kilkadziesiąt lat zapobiegła ich wdzieraniu się do centrum kraju, oznaczała jednak pogodzenie się z utratą większości zdobyczy Hammurabiego. Sytuację wewnętrzną królestwa pogarszały powtarzające się przez większą część XVII w. p.n.e. bunty na południu kraju, gdzie odżywały silne, zwłaszcza w Larsie, tendencje separatystyczne. Procesu rozpadu nie powstrzymały doraźne sukcesy najwybitniejszego z następców Hammurabiego, Ammi-saduqi (1646-1626 r. p.n.e.). Ostatecznie w 1595 r. p.n.e. potężny najazd przybyłego z dalekiej północy Mursilisa I, króla Hetytów skończył się zdobyciem i złupieniem Babilonu. Po jego wycofaniu się jeszcze w tym samym roku bezbronny kraj stał się łatwym łupem czekających od dawna na sposobną chwilę najeźdźców kasyckich.

Mezopotamia w II połowie II tysiąclecia p.n.e. Babilonia w czasach

kasyckich (okres średniobabiloński: 1595-1157 r. p.n.e.)

Jak można przypuszczać, Kasyci opanowali Babilonię dość szybko. W tradycji historycznej nie zachowały się żadne wzmianki o większych walkach i oporze ze strony miejscowej ludności. Administracja państwowa, wszelkie struktury władzy, a także sama armia królestwa starobabilońskiego po najeździe hetyckim i w obliczu permanentnej rebelii na południu kraju znajdowały się zapewne w stanie pełnego rozkładu. Z kolei Kasyci, lud całkowicie obcy, wywodzący się z gór Zagros w przeciwieństwie do swoich pobratymców z III tysiąclecia p.n.e., barbarzyńskich Gutejczyków i Lulubejów, w krótkim czasie przyjęli babiloński tryb życia rolniczej ludności osiadłej, jej kulturę, język i osiągnięcia cywilizacyjne ulegając tym samym pełnej asymilacji. Stosunkowo mniej wiadomo o historii politycznej tego okresu, zwłaszcza dwóch pierwszych stuleci, XVI-XV w. p.n.e.

Nie jest nawet pewne, czy na początku panowania zdobywcy utworzyli jeden scentralizowany ośrodek władzy w Babilonie, obejmujący swym zasięgiem cały kraj. Babilońska lista królów wspomina o 36 królach kasyckich rządzących 576 lat i 9 miesięcy, podczas gdy w rzeczywistości cały okres kasycki trwał najwyżej 438 lat. Zgodnie z tradycją wywodzącą się jeszcze z Sumeryjskiej listy królów oznaczało to równoległe panowanie wielu z nich, a tzw. dynastia kasycka, której założycielem miał być niejaki Gandasz, obejmowała wszystkich znanych autorowi listy władców kasyckich, również z bocznych linii i innych rodów. Wszystko zatem wskazuje na to, iż przynajmniej w pierwszym okresie osiedlania się zdobywców i rzeczywistego podporządkowywania kraju (do połowy XV w. p.n.e.) oprócz władców kasyckich w Babilonie funkcjonowało niezależnie wielu przywódców różnych plemion kasyckich, posługujących się zapewne również tytułami królewskimi. Z pewnością niezależne od władzy centralnej w Babilonie były księstwa kasyckie w północno-wschodniej i południowej części kraju oraz w rejonie rzeki Dijali. Podobna sytuacja musiała mieć miejsce także później w długich okresach słabości i anarchii wewnętrznej, a sprzyjał jej dość luźny system administracji centralnej.

Generalnie nawet po zjednoczeniu królestwo kasyckie przypominało bardziej konfederację autonomicznych księstw zwanych "krajami" (akadyjskie *matu*) niż jednolite państwo. Obok rejonu centralnego wokół samego Babilonu (*mat Babili*), będącego pod bezpośrednim zarządem króla, istniał jeszcze Kraj Nadmorski (*mat Tamti*) obejmujący południową Babilonię, *mat Halman*

na podgórskich obszarach Zagrosu oraz wiele mniejszych okręgów plemiennych lub rodowych zwanych

pihatu

. Na czele administracji państwa stał rezydujący na stałe w Nippur najwyższy dostojnik po królu zwany

guenna/guennoku

. Kontrolował on cały system podatków państwowych i nadzorował namiestników wszystkich

okręgów

pihatu

w centralnej części kraju. Jego pozycja znacznie wykraczała poza funkcje administracyjne. Urząd guenna był bowiem najwyraźniej dziedziczny, a jego aktywność na polu kontaktów międzypaństwowych nie należała bynajmniej do rzadkości. Przy tak skomplikowanej wewnętrznej organizacji państwa każde osłabienie pozycji króla w naturalny sposób skutkowało ruchami separatystycznymi i anarchią.

Nieco więcej światła na dzieje kasyckiej Babilonii rzucają dopiero od początku XIV w. p.n.e. dwie kroniki: proasyryjska Kronika synchronistyczna i bardziej obiektywna babilońska Kronika P oraz korespondencja dyplomatyczna z Tell el-Amarna. Pierwszym lepiej znanym władcą, który silną ręką zjednoczył cały kraj, był Kurigalzu I Starszy panujący około 1400 r. p.n.e. Uporał się on z trwającą od dłuższego czasu secesją Kraju Nadmorskiego i rozciągnął rzeczywistą władzę nad wszystkimi plemionami kasyckimi, nawet poza właściwą Babilonią. Następnie z powodzeniem zaatakował Elam i opanował Suzjanę, a wykorzystując postępujące osłabienie huryckiego Mitanni przesunął granice Babilonii znacznie na północ, włączając doń rejon środkowego Tygrysu oraz uzyskując spore wpływy w samej Asyrii. Nawiązał ożywione stosunki dyplomatyczne z Egiptem, Mitanni i krajem Hatti wprowadzając tym samym Karduniasz (nazwa kasyckiej Babilonii) do grona największych potęg ówczesnego świata. Ukoronowaniem działalności tego wybitnego władcy była budowa nad Tygrysem, w okolicach dzisiejszego Bagdadu nowej stolicy Dur-Kurigalzu ("Twierdzy Kurigalzu"), skąd mógł lepiej śledzić rozwój wydarzeń na newralgicznych północnych i wschodnich granicach znacznie powiększonego państwa.

Jednak kilkadziesiąt lat po jego śmierci sytuacja międzynarodowa skomplikowała się. Uniezależnił się Elam, a rozgromieniu Mitanni przez Hetytów towarzyszyło niebezpieczne dla Babilonii odrodzenie się Asyrii, która pod rządami Aszur-uballita I szybko rosła w siłę. Ówczesny król kasycki, Burna-Buriasz II, nie mogąc się temu przeciwstawić zbrojnie usiłował zabiegami dyplomatycznymi, m.in. na dworze egipskim, nie dopuścić do uznania jej niepodległości. Gdy i to się nie powiodło, zmienił front i nie chcąc czynić sobie groźnego przeciwnika z północnego sąsiada starał się utrzymać międzynarodowy prestiż Babilonii dzięki umiejętnej polityce dynastycznej. Za panowania jego następcy, Kurigalzu II Młodsze (1345-1324 r. p.n.e.) kasycka Babilonia przeżyła ostatni okres świetności politycznej. Król rozgromił w walnej bitwie pod Dur-Szulgi usiłującą wtargnąć do Babilonii armię elamicką, sam przeszedł do kontrnatarcia i na blisko 20 lat podporządkował sobie Elam. Niestety próba ingerencji w wewnętrzne sprawy Asyrii doprowadziła jedynie do ciężkiej wojny z północnym sąsiadem i niewielkich nabytków terytorialnych w rejonie środkowego Tygrysu.

Były to jednak już ostatnie sukcesy militarne królów kasyckich na arenie międzynarodowej. Po śmierci Kurigalzu II Babilonia coraz bardziej schodziła do roli państwa drugorzędnego, które z

trudem broniło swej niezależności przed coraz bardziej zaborczym sąsiadem z północy oraz korzystającym na jej kłopotach wewnętrznych Elamem. I chociaż przez te ostatnie prawie dwa wieki władzy kasyckiej Babilonia kilkakrotnie musiała uznawać zwierzchność Asyrii, to jednak ostateczny jej kres położył potężny najazd króla elamickiego, Szutruk-Nahhunte II, który na przełomie lat 1158/1157 p.n.e. straszliwie złupił całą Babilonię niszcząc i plądrując większość miast i całkowicie paraliżując struktury państwa.

Dzieło odnowy kraju podjęła wkrótce potem rodzima II dynastia z Isin doprowadzając w osobie swego najwybitniejszego przedstawiciela, Nabuchodonozora I (1126-1105 r. p.n.e.), do krótkotrwałego rozkwitu politycznego Babilonii. Najpierw pomścił on klęski doznane ze strony Elamu łupiąc w odwetowym najeździe jego stolicę, Suzę i na długo odsuwając od Babilonii groźbę elamickich najazdów. Następnie zdobył asyryjskie Ekallatum zmuszając północnego sąsiada do uznania swej zwierzchności. W wyniku tych działań państwo babilońskie osiągnęło największy od kilku stuleci zasięg terytorialny. Niestety sukcesy Nabuchodonozora I nie mogły przetrwać długo po jego śmierci. Już w następnym pokoleniu Babilonia, podobnie jak cała Mezopotamia i Syria, stały się widownią jednej z największych migracji tej epoki, najazdów semickich Aramejczyków, Chaldejczyków i ludów im pokrewnych. Wraz z nieodległymi w czasie migracjami Ludów Morza zmieniły one rzeczywistość polityczną i etniczną całego starożytnego Bliskiego Wschodu.

Mitanni - hurycka potęga

Jednym z największych wydarzeń, zwiastujących w połowie II tysiąclecia p.n.e. narodziny nowego porządku politycznego na całym starożytnym Bliskim Wschodzie było powstanie potężnego imperium huryckiego, Mitanni. W szerszej perspektywie wzrost znaczenia politycznego Hurytów zbiegł się mniej więcej z powstaniem potężnego państwa Hetytów w Anatolii oraz przejściem władzy w Babilonii przez Kasytów. Oznacza to po raz pierwszy w dziejach starożytnego Bliskiego Wschodu pojawienie się, a raczej ustanowienie na tak dużym terytorium dominacji politycznej ludów niesemickich. Wraz z nimi następowało rozpowszechnienie się konia jako zwierzęcia pociągowego oraz zmiana techniki wojennej przez pojawienie się i masowe zastosowanie formacji lekkich i szybkich, dwukołowych rydwanów bojowych. Najprawdopodobniej Huryci, którzy powszechnie uchodzą za lud wprowadzający te nowinki na terenach Bliskiego Wschodu, zapożyczyli je od plemion indoirańskich, z którymi mogli się zetknąć gdzieś na wschodnich krańcach swego osadnictwa.

Sami Huryci obecni byli w regionie od blisko tysiąca lat stanowiąc od początku II tysiąclecia p.n.e. istotną część ludności północnej Mezopotamii i Syrii. Państewka huryckie nieomalże na równi z księstwami amoryckimi i kananejskimi tworzyły rzeczywistość polityczną tych obszarów. Żadne z nich nie rozwinęło się jednak na tyle, by odgrywać nawet lokalnie rolę dominującą.

Bardzo długo zatem Huryci nie uzyskiwali proporcjonalnego do ich liczebności i zasięgu osadnictwa znaczenia politycznego. Dopiero przemiany ogólnej sytuacji międzynarodowej na Bliskim Wschodzie i powstanie w ich wyniku niezwykle korzystnej koniunktury politycznej pod koniec I połowy II tysiąclecia p.n.e. stworzyły warunki do konsolidacji i umocnienia się rozproszonych dotychczas plemion huryckich. Upadek syryjskiego królestwa Jamchadu, pogłębiający się paraliż Asyrii, praktyczne wyłączenie Babilonii opanowywanej właśnie przez Kasytów, kryzys państwa starohetyckiego - wszystko to wytworzyło w połowie XVI w. p.n.e. istną próżnię polityczną na rozległych obszarach Bliskiego Wschodu. Sygnalizowane już rewolucyjne zmiany techniki wojennej jeszcze bardziej ułatwiły radykalne i szybkie przewartościowanie w dotychczasowym układzie sił.

Pierwsze wzmianki o państwie Mitanni pochodzą z końca XVI w. p.n.e. Huryccka dynastia i ród, który stanął na jego czele jednocząc wiele plemion huryckich, musiał kiedyś w trudnej do określenia przeszłości mieć styczność z indoirańskimi lub zgoła aryjskimi ludami z terenów płaskowyżu irańskiego. Tym chyba należy tłumaczyć obecność imion typowo aryjskich wśród władców Mitanni oraz przynależność do panteonu mitannijskiego znanych indyjskich bogów: Mitry, Indry i Waruny. Nie podważając zatem w żaden sposób czysto hurycckiego rodowodu i istoty państwa Mitanni podanych faktów nie można jednak ignorować. Znamienne jest to, że państwo Mitanni już z chwilą najwcześniejszych o nim wzmianek stanowiło znaczącą siłę. Może to potwierdzać tezę, iż powstało ono w wyniku zjednoczenia wielu dotąd niezależnych hurycckich księstw i terytoriów plemiennych z północno-zachodniej Mezopotamii osiągając w ten sposób bez większych walk i w dość krótkim czasie spory zasięg terytorialny. Echem tych wydarzeń byłaby zatem wczesna tytulatura władców mitannijskich - "król potężny, król wojsk Hurri", poprzedzająca pojawienie się samego tytułu "król Mitanni".

Pierwszy znany władca, Parattarna, wyprawiał się już poza Mezopotamię i sprawował kontrolę nad silnym północnosyryjskim księstwem Alalach. Działania władzy mitannijskiej w Syrii w końcu XVI i w I połowie XV w. p.n.e. były jednak skutecznie hamowane wyjątkową w owym czasie aktywnością militarną faraonów XVIII dynastii, Totmesa I i Totmesa III, którzy w swych wyprawach docierali aż do Eufratu. Jednak nawet wówczas, zapewne dzięki licznej w tym czasie w północnej Syrii populacji hurycckiej, Mitanni utrzymało silne wpływy polityczne wśród tamtejszych państweczek. Zwycięstwa egipskie równoważone były skutecznie intrygami i cichą dyplomacją mitannijską, co jakiś czas prowokującą Syryjczyków do kolejnych buntów. Gdy tylko militarny nacisk Egiptu zmalał wraz ze śmiercią Totmesa III, Mitanni trwale opanowało w II połowie XV w. p.n.e. północną [Syrię](#). Ówczesny król Mitanni, energiczny Szauszatar, wyprawiał się także na obszary północno-wschodniej Mezopotamii. Zapewne bez większego oporu anektował tamtejsze państweczka hurycckie (m.in. silną Arraphę) i - co było jego największym sukcesem - podbił Asyrię. Korzystając z wyjątkowej słabości Hetytów podporządkował sobie również wielkie księstwo cylicyjskie, Kizuwatnę.

Królestwo Szusztatary rozciągało się zatem od wybrzeży Morza Śródziemnego aż po góry Zagros obejmując południowo-wschodnią Anatolię, północną Syrię oraz całą północną Mezopotamię. Jego centrum stanowiły obszary nad rzekami Chabur i Balih, sama zaś stolica Waszuganni oraz drugie bardzo ważne miasto, Taidu leżały zapewne w północnej części dorzecza Chaburu. Następca i najprawdopodobniej syn wielkiego zdobywcy, Artatama I utrzymał to rozległe imperium, a po wielu starciach z Egiptem zawarł z nim około 1420 r. p.n.e., trwały pokój, rozdzielający ostatecznie strefy wpływów obu państw w Syrii według linii Ugarit-Kadesz. Od tego momentu umacniany częstymi małżeństwami dynastycznymi (słynna Nefretete była zapewne księżniczką huryccką) sojusz egipsko-mitannijski, skierowany później przeciw rosnącej sile Hetytów, stanowił trwały element krajobrazu politycznego starożytnego Bliskiego Wschodu.

Wydaje się, że względna trwałość władzy mitannijskiej nad podporządkowanymi terenami miała - poza siłą militarną hurycckich formacji rydwanów bojowych oraz naturalnym zapleczem w postaci populacji hurycckiej tam zamieszkałej - również tę przyczynę, że podobnie jak samo państwo Mitanni opierała się na dość luźnej zwierzchności władzy centralnej, respektującej lokalne tradycje i pozostawiającej u władzy miejscowe rody panujące pod jednym tylko warunkiem - lojalności i solidności w płaceniu kontrybucji. Innymi słowy konfederacyjny charakter królestwa, tkwiący swymi korzeniami w samej jego genezie w naturalny sposób rozciągnięty został na nowe, opanowywane obszary, a tak różny od egipskiego brak bardziej scentralizowanego systemu zarządzania nim: musiał być atrakcyjną formą zależności dla wielu władców syryjskich.

W tej sytuacji panowaniu mitannijskiemu mógł zagrozić tylko potężny nacisk z zewnątrz. Stworzyli go dopiero w I połowie XIV w. p.n.e. Hetyci pod wódz; wielkiego zdobywcy i odnowiciela swego państwa, Suppiluliumy I. Na domiar złego presja ze strony Hetytów zbiegła się z kryzysem dynastycznym i walka o tron po śmierci Szutarny II oraz całkowitą biernością egipskiego sojusznika, pochłoniętego bez reszty reformą religijną Echnatona i w efekcie nie podejmującego skutecznych działań w polityce zagranicznej. Nieszczęsny Tuszrat (1385-1345 r. p.n.e.), osadzony jako młody chłopiec na tronie ojca przez jedną ze zwalczających się koterii dworskich, stanął wobec wyzwania, któremu nie by. w stanie sprostać. Zanim jeszcze przejął faktyczną władzę, pozostając pod wpływami swych mocodawców, od państwa odpadła anatolijska Kizuwatna, która ponownie znalazła się w orbicie wpływów hetyckich. Na wschodzie zaś unieźmił się ambitny i szybko rosnący w siłę król Asyrii, Aszur-uballit I, co w rzeczywistości oznaczało utratę kontroli nad częściowo hurycckimi obszarami północno-wschodniej Mezopotamii.

W centrum królestwa panował chaos, a część możnych i wojska popierała kontrkandydata do tronu, brata Tuszraty, Artatamę II, gdy około 1360 r. p.n.e. na kraj spadł potężny najazd Suppiluliumy I, skoordynowany zapewne w czasie z atakami asyryjskimi na wschodzie. Hetyci

wkroczyli do Mezopotamii, zdobyli i złupili Waszuganni. Rozpaczliwie broniący się Tuszratna na darmo słał do Egiptu prośby o pomoc. Ostatecznie Hetyci opanowali na stałe północną Syrię, a po skrytobójczym zamordowaniu dzielnego króla osadzili na tronie Mitar.- posłusznego sobie potomka rodu panującego. Mitanni zeszło do roli państw, drugorzędnego, zależnego od króla Hetytów i tracącego stopniowo swe rdzenne, mezopotamskie terytoria na rzecz coraz bardziej ekspansywnej Asyrii. Do końca II i na początku I tysiąclecia p.n.e. obszary dawnego państwa Mitanni występowały w tekstach asyryjskich oraz babilońskich jako księstwo Hanigalbat i stanowiły naturalny teren penetracji asyryjskiej.

Państwo średnioasyryjskie

Po upadku królestwa Szamszi-Adada I oraz śmierci jego syna i następcy, Iszme-Dagana, od połowy XVIII w. p.n.e. Asyria nie odgrywała znaczącej roli w Mezopotamii. Włączona do państwa Hammurabiego, pod stałym naciskiem jego następców, przez kilkaset lat z trudem i nie zawsze utrzymywała niepodległość w swych rdzennych granicach w łuku Tygrysu i obu Zabów pozostając jednocześnie na uboczu głównych wydarzeń politycznych epoki. Sytuacja ta zmieniła się dopiero na początku XIV w. p.n.e., gdy sprawujące kontrolę nad Asyrią imperium mitannijskie zaczęło chylić się ku upadkowi, a kolejni jej królowie zaczęli uzyskiwać stopniowo coraz większy zakres swobody. Przełomowe okazało się panowanie Aszur-uballita I (1366-1330 r. p.n.e.). Ten ambitny i zdolny władca korzystając z walk wewnętrznych w Mitanni i rosnącego na nie naporu ze strony Hetytów ostatecznie zrzucił hurycie zwierzchnictwo i współdziałając z Suppiluliumą I sam rozpoczął przejmowanie wschodnich obszarów upadającego imperium. W niespełna dwadzieścia pierwszych lat swego panowania uczynił z dopiero co odzyskującego niezależność państewka jedną z głównych sił ówczesnego świata. Osiągnął to zarówno zwycięstwami na polu walki, jak też umiejętnymi i stanowczymi posunięciami politycznymi.

Ogromnym sukcesem dyplomatycznym Aszur-uballita I było doprowadzenie po raz pierwszy od wielu pokoleń do uznania Asyrii za równoprawnego partnera w stosunkach międzynarodowych przez ówczesne mocarstwa: Egipt, państwo Hetytów i kasycką Babilonię. Stało się to pomimo zakrojonej na szeroką skalę kontrofensywy dyplomatycznej ze strony Babilonii, żywo zaniepokojonej wzrostem potęgi północnego sąsiada. W ten sposób król zapewnił również swemu krajowi ich zgodę na polityczną "sukcesję" po Mitanni, co niejako uzasadniało i znacznie ułatwiało w praktyce dalsze podboje dawnych jego posiadłości. Miarą wzrostu znaczenia Asyrii niech będzie fakt, że dotychczasowy jej przeciwnik, król Babilonii, Burna-Buriasz II, zrezygnował z intryg i szukając zbliżenia z Aszur-uballitem I wystąpił o rękę jego córki dla swego syna i następcy tronu. Związek ten przypieczętował sojusz asyryjsko-babiloński, a po śmierci króla kasyckiego stał się pretekstem dla Aszur-uballita I do dwukrotnych interwencji zbrojnych w kwestię następstwa tronu w Babilonii. W polityce wewnętrznej natomiast król podjął się reorganizacji administracji państwowej.

Właściwym twórcą potęgi państwa średnioasyryjskiego i jego rozwoju terytorialnego był jednak

Adad-nirari I (1307-1275 r. p.n.e.). W kolejnych wyprawach wojennych opanował on cały obszar północno-wschodniej Mezopotamii opierając granice Asyrii na górach Zagros, a po pokonaniu w walnej bitwie Babilończyków przyłączył sporne tereny nad środkowym Tygrysem.

Ukoronowaniem jego pod-bojów było podporządkowanie obszarów dawnego Mitanni. Wobec chwilowego osłabienia Hetytów, starających się wspierać resztki dawnego imperium huryckiego w postaci księstwa Hanigalbat jako państwa buforowego wobec Asyr Adad-nirari I pokonał i zmusił do poddaństwa jego króla, Szatuare. Tym samym obszar kontrolowany przez Asyrię sięgnął Eufratu obejmując całą Mezopotamie północną.

Wydaje się, że poza względami polityczno-militarnymi królowi przyświeca: istotny cel ekonomiczny - opanowanie bardzo ważnych dla prawidłowego rozwoju kraju (zaopatrzenie w surowce) północnych szlaków handlowych o znaczeniu docelowym i tranzytowym względem Asyrii, wiodących z Anatolii, Syrii i Armenii do Babilonii, płaskowyżu irańskiego i Elamu. Kontynuatorem polityki Adadnirari I był jego syn i następca, Salmanasar I. Dokonał on ostatecznego rozstrzygnięcia kwestii mitannijskiej. Sprowokowany nieposłuszeństwem Szatuary pomimo interwencji hetyckiej spacyfikował Hanigalbat, deportując tysiące jego mieszkańców i zamieniając go ostatecznie w asyryjską prowincję. Wyprawił się dalej na północny zachód i podporządkował sobie górskie kraje Nairi leżące między Eufratem a jeziorem Wan rozszerzając kontrolę nad wspomnianym: szlakami handlowymi i częściowo opanowując same źródła surowców.

Apogeum swej świetności państwo asyryjskie przeżyło pod panowaniem Tukulti-Ninurty I (1244-1208 r. p.n.e.). Jako pierwszy władca Asyrii przekroczył on Eufrat i złupił hetycką część Syrii wyprawiając się zapewne aż do samej Anatolii. Największym jednak osiągnięciem politycznym i militarnym Tukulti-Ninurty I był udany najazd na Babilonię osłabioną wówczas atakiem Elamitów, w trakcie którego zdobył i złupił większość miast babilońskich włącznie z samą stolicą. Na znak całkowitego opanowania kraju włączył do swej tytulatury królewskiej tytuł "króla Sumeru i Akadu, króla Sippar i Babilonu". Wojska asyryjskie przeprowadziły nawet ekspedycję karną do Elamu. Niedługo potem nastąpił jednak szybki upadek państwa. Najprawdopodobniej ekonomika kraju nie wytrzymała trwającej praktycznie bez przerwy, blisko stuletniej ekspansji. Kiedy zatem król zdecydował się na potężne inwestycje związane z budową nowej stolicy (Kar-Tukulti-Ninurta - "Przystań Tukulti-Ninurty"), nastąpiło załamanie. Państwo rozpadło się, a utracie większości zdobyczy towarzyszyły niepokoje i zamieszki w samej Asyrii trwające z niewielkimi przerwami przez cały XII w. p.n.e.

Ostatnim władcą z tego okresu, który usiłował powstrzymać upadek, a nawet na krótko przywrócić świetność Asyrii był znakomity strateg i polityk, Tiglatpilesar I (1115-1077 r. p.n.e.). Pomimo bardzo skomplikowanej sytuacji politycznej swą ekspansję skierował przede wszystkim

na północ i zachód, starając się wzorem poprzedników ustabilizować ekonomikę kraju poprzez opanowanie już nie tylko szlaków handlowych, ale też najbardziej odległych źródeł wielu ważnych surowców. Korzystając z ogólnego zamieszania w wyniku coraz większych migracji Aramejczyków, Chaldejczyków i ludów indoeuropejskich oraz osłabienia bądź eliminacji większości dotychczasowych potęg, przeprowadził wiele udanych, błyskawicznych wypraw wojennych poza terytorium Mezopotamii północnej, którą jako pierwszą opanował w ciągu kilku początkowych lat panowania.

Najpierw uderzył na zamieszkujących górskie obszary pogranicza Anatolii, [Armenii](#) i Mezopotamii Hurytów i Urartów docierając aż do wybrzeży Morza Czarnego i rozprawiając się również z napierającymi z północnego zachodu Frygami. Następnie - pomimo ciągłych i zaciekłych walk z usiłującymi wedrzeć się do Mezopotamii koczownikami aramejskimi i chaldejskimi - ruszył na Syrię. Inskrypcje króla wymieniają większość znaczących miast oraz księstw syryjskich, pokonanych i zmuszonych do płacenia kontrybucji. Oporne miasta były zdobywane i łupione. Tiglatpilesar I dotarł nawet do Fenicji, gdzie przyjął hołdy poddaństwa oraz ogromne trybuty od bogatego Byblos, Sydonu i Arados. Asyryjskiego najazdu nie ustrzegła się również Babilonia. Wielu wyprawom Tiglatpilesara I towarzyszyły deportacje dużych grup miejscowej ludności.

Najwyraźniej celu poczynań króla nie stanowiły podboje tak odległych krajów, co w ówczesnej sytuacji nie było przecież możliwe, a jedynie zdobycie ogromnych łupów, opanowanie szlaków handlowych wraz z uzyskaniem dostępu do źródeł strategicznych surowców, a także zastraszenie ludów ościennych i umocnienie prestiżu militarnego Asyrii. Działania te były z jednej strony desperacką nieco próbą ratowania ekonomiki kraju, z drugiej zaś przez zniechęcenie potencjalnych najeźdźców miały zapewnić krajowi spokój w tym bardzo niebezpiecznym okresie migracji aramejskich. I chociaż wyprawy Tiglatpilesara I nie przyniosły trwałych zdobyczy terytorialnych, a państwo wkrótce otoczone zostało wrogimi plemionami Aramejczyków, niewykluczone jest, że to właśnie dzięki nim Asyria uniknęła - w przeciwieństwie do Babilonii - inwazji koczowników na własne, rdzenne ziemie.

Ustrój, społeczeństwo i gospodarka Mezopotamii

Ustrojem państw mezopotamskich podobnie jak na całym starożytnym Bliskim Wschodzie była monarchia bez względu na to, czy dotyczyło to małych miast-państw, księstw plemiennych, czy tym bardziej wielkich imperiów. Nawet jeśli dostrzegamy w najwcześniejszych tekstach z okresu wczesnodynastycznego pewne elementy demokratyczne jak rada starszych i wiec wojowników w micie Gilgamesz i Aga z Kisz, to z pewnością jeszcze w okresie formowania się władzy świeckiej sprowadzone one zostały do roli niewiele znaczących ciał doradczych. Później, od czasów Sargona Akadyjskiego, kiedy ideologia władzy monarszej w pełni się ukształtowała, praktycznie w ogóle nie słyszymy o radzie królewskiej, a tym bardziej o przejawach demokracji

bezpośredniej. Z chwilą całkowitej emancypacji świeckiej władzy króla, który zachował jedynie część kompetencji kapłańskich, stał się on wybrańcem bogów sprawującym swą władzę z ich woli i polecenia, niekoniecznie nawet ze swego urodzenia.

Jak zaświadcza główny tekst ideologiczny, *Sumeryjska lista królów*, "władza królewska" (*nam-lugal*) została zesłana z nieba i kolejni panujący przejmowali ją po sobie. Mimo osadzenia postaci króla w realiach wszechogarniającej religii oraz ogromnej roli ideologicznej i ekonomicznej świątyń, byłoby jednak zupełnym nieporozumieniem nazywać ustrój państw mezopotamskich "teokracją". Król oczywiście był teoretycznie najwyższym kapłanem, ale jego kontakt z bogiem miał charakter osobisty, poza wszelkimi ramami instytucjonalnymi (świątyniami). Istota jego władzy nad poddanymi była świecka, chociaż mógł uchodzić za ulubieńca, wybrańca, a nawet syna bogów. Nie zmienia tego nawet ubóstwienie żyjącego monarchy, które wprowadził Naram-Sin, a które jednak zanikło jako całkowicie obce mentalności Babilończyków po upadku III dynastii z Ur. Nazywanie tego ustroju "teokracją" jest zatem takim samym błędem, jakim byłoby dopatrywanie się jej we władzy Augusta czy Domicjana.

Inny charakterystyczny rys leżący u podstaw wczesnego ustroju i społeczeństwa Mezopotamii, jej dwunarodowość, została wyraźnie określona po dojściu do władzy Akadów. Po okresie tytularnego "nacjonalizmu" Sargona już jego wnuk, Naram-Sin, koronując się na króla w sumeryjskiej świątyni Enlila w Nippur potwierdził równoprawny dualizm monarchii. Gdy po upadku imperium zostało odbudowane przez sumeryjskich królów z Ur, nawiązywali oni do wspólnej tradycji dwóch ludów przyjmując tytuł "królów Sumeru i Akadu". Ta konwencja przetrwała do podboju perskiego.

We wszystkich społeczeństwach mezopotamskich z różnych okresów (Sumerów, Akadów, Kasytów, Babilończyków i Asyryjczyków) daje się zauważyć podobny podział na warstwę panującą, pozostałą ludność wolną, choć o bardzo różnym statusie społecznym i ekonomicznym oraz zupełnie marginalnie występujących (praktycznie dopiero od II tysiąclecia p.n.e.) niewolników, nieco liczniejszych dopiero w I połowie I tysiąclecia p.n.e. Warto przy tym pamiętać, iż nie było może poza okresem kasyckiego "feudalizmu" żadnych formalnoprawnych ram definiujących bądź tym bardziej zamykających pozostałej ludności dostęp do najwyższych urzędów, gwarantujących przynależność do warstwy rządzącej. Sprawy te regulowało życie codzienne, obyczaje i indywidualna pozycja majątkowa danej jednostki. Wielość podmiotów politycznych, częste zmiany hegemonia lub panującej dynastii ułatwiały jedynie awanse społeczne i deklasacje. Wszystko to powodowało, że mimo bardzo żywego ustroju rodowego i silnej pozycji arystokracji rodowej warstwa panująca ze swej istoty miała raczej charakter urzędniczo-rodowo-kapłański, a znaczenie jej poszczególnych przedstawicieli mierzyło się bardziej ich aktualną pozycją urzędniczą w hierarchii struktur władzy niż samym pochodzeniem. Inna sprawa, że najczęściej intratne i znaczące funkcje państwowe i kapłańskie otrzymywali

ludzie z odpowiednim, arystokratycznym pochodzeniem. Jednak zawsze było to decyzją władcy, a nie prawem przyrodzonym.

Dużą rolę w społeczeństwach mezopotamskich (zwłaszcza w Sumerze i Akadzie) w każdym aspekcie ich życia odgrywały świątynie i kapłani. Cieszyli się oni naturalnym prestiżem i autorytetem, który poparty realną potęgą ekonomiczną w sposób oczywisty predestynował ich do grupy decydującej o życiu całego społeczeństwa. Wielkie majątki świątynne, obejmujące pola uprawne, pastwiska, stada zwierząt, zakłady rzemieślnicze wraz personelem w nich zatrudnionym na stałe lub wynajmowanym czasowo, pomimo wielu okresów ich bezpośredniego podporządkowania administracji królewskiej (np. monarchia III dynastii z Ur, Hammurabi) stanowiły stały element składowy rzeczywistości społecznej i ekonomicznej Mezopotamii. Dysponując ogromnym kapitałem kapłani prowadzili operacje finansowe na wielką skalę organizując handel dalekosiężny na rachunek swojej świątyni lub własny. Pomimo swej potęgi i oczywistego zaangażowania w sprawy państwowe nigdy jednak, nawet najpotężniejsi kapłani Marduka lub boga Aszura, nie pokusili się o bezpośrednie sięgnięcie po władzę, tak jak miało to miejsce w Egipcie.

Pomimo wielu drobnych różnic, wynikających ze specyfiki społecznej różnych okresów i obszarów, za najbardziej typowe, wręcz modelowe, a przy okazji najlepiej poznane uchodzić może społeczeństwo starobabilońskie. Dlatego też na jego przykładzie można przedstawić problematykę poświęconą szerokim kręgom zwykłej ludności Mezopotamii. Wyróżniamy wśród niej trzy grupy: wolnych, pełnoprawnych obywateli (*awilurn*), tzw. ludzi królewskich (*muszkeriów*) oraz niewolników (*wardum*)

). Typowa pozycja tych ostatnich raczej nie wymaga komentarza poza stwierdzeniem, że nie było ich wielu i żyli w warunkach raczej niewolnictwa domowego, a nie produkcyjnego. Warto również odnotować uznawane przez prawo przypadki małżeństw niewolników z kobietami wolnymi oraz automatyczne, bez formalnej adopcji uzyskiwanie wolności przez niewolnice i ich wspólne z panem dzieci, zaraz po jego śmierci. Wolni obywatele

awilum

obejmowali zarówno wszystkich przedstawicieli warstwy panującej - wysokich urzędników państwowych, dowódców i oficerów w armii, wyższych rangą kapłanów, arystokrację rodową i bogaczy, jak też całe rzesze ludności miejskiej i wiejskiej, bogatych chłopów, rzemieślników i zwykłą biedotę. Jest wielce znamienne i potwierdza rozważania o płynnym statusie warstwy panującej, że Kodeks Hammurabiego tylko w pojedynczych przypadkach (uszkodzeniach ciała) dostrzega różnice w obrębie grupy

awilów

Właściwe jednak zrozumienie specyfiki społeczeństwa starobabilońskiego, a nawet szerzej

wszystkich społeczeństw mezopotamskich lub zgoła bliskowschodnich zależy od prawidłowego zdefiniowania i umiejscowienia tej drugiej grupy - "pośredniej". Starobabilońscy *muszkenowie*, zwani nie przypadkiem "ludźmi królewskimi" byli ludźmi z zagwarantowaną wolnością osobistą czyli po prostu wolnymi, którzy jednak po utracie środków do życia, w obawie przed zaprzędaniem się w niewolę, udali się na służbę dla króla (państwa). W zamian za pełnioną służbę (zawód) lub na zasadzie zwykłej dzierżawy otrzymywali działki ziemi państwowej gwarantujące utrzymanie się. Z biegiem czasu, gdy ich sytuacja się polepszyła, mogli po przewidzianym umową okresie wrócić do własnego gospodarowania lub wystąpić o dalsze działki i obowiązki do wypełniania. Byli zatem uzależnieni ekonomicznie od króla, co mogło niekiedy oznaczać dużo lepsze rozwiązanie niż zaciąganie lichwiarskich pożyczek u sąsiada. Nie dysponując własną ziemią nie należeli do żadnej wspólnoty obywatelskiej *awilów*

i stracili status pełnoprawnych obywateli, jednak nie wolność osobistą. Jeśli im się powiodło, mogli ponownie nabyć ziemię prywatną i odzyskać utracony status.

Źródło: M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, *Historia starożytna*, Warszawa 2002.